

IRBK-0100546

म ग्रं स वाचनालय शाखा ठाणे

विषय चरित्र

दा क्र ५४६

वास्तविकीसूत्रे

IRBK 0100546

IRBK-0100546

ह. भ. प. ल. रा. पांगारकर

IRBK-0100546

IRBK-0100546

दा म ५४६ नं - १९०४.

सार्थ व सटीक

नारदभक्तिसूत्रं

तथ ज्ञानविशारद, शारदशशिगौर, गौरवार्ह, कवी, ।
दुस्तरभवाब्धिपारद नारद येउनि सुनीतिला शिकवी ॥

— मोरोपंत, महाभारत, सभापर्व, १ - १२

संपादक

ह० भ० प० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए.

संपादित व १९०४

म. प्र. सं. ठाणे, काचगाळी शाखा:

दा. क्र. ५४६ मों दि.

वि.

२१५२३

IRBK-0100546

५९८

४३५५

५ वी आवृत्ति

मूल्य एक रुपया

मुद्रक • श्रीनिकेतन ढवळे,
कर्नाटक मुद्रणालय,
चिराबाजार, मुंबई २

प्रकाशक केशव भिकाजी ढवळे,
कर्नाटक हाउस,
चिराबाजार, मुंबई २

सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन

 वल्लभानाच मान्य आहे आणि इतराना नाही असें नसून सर्व साधु-संतानीं गोपीप्रेमाचें कौतुकच केलें आहे, हें त्या सूत्रावरील विवरण वाचून समजेल. शिवाय वल्लभाशीं किंवा दुसऱ्या कोणाही सांप्रदायिकाशीं 'अद्वैतभक्ती'चें कोड-कौतुक करणाऱ्या महाराष्ट्रीयांचा तरी विरोध नाही. गीता-भागवत ग्रथित करणाऱ्या व्यासमुनींच्या व श्रीकृष्णाच्या संगतींतले कृष्णसखे नारद ह्यानींच हीं सूत्रे गुफिलीं आहेत असा माझा विश्वास आहे शिवाय सूत्रातील प्रेमानंद भोगणाऱ्या प्रेमळाना हे बाहेरचे विचार फारसे महत्त्वाचे नाहीत, सूत्रे कोणीही केव्हाही गुफो, त्यांतील भक्तिप्रेमानंद दिव्य आहे, त्याचाच ते हंस अनुभव घेतील ह्यात संशय नाही.

हीं सूत्रे रोज एकदा तरी पाठ म्हणावीत ह्या ८४ सूत्रांचें अर्थानुरोधानें वर्गीकरण करून तें अनुक्रमणिकेत मी दिलेलें आहे, त्यावरून सर्वांगानीं भक्तिशास्त्राचा ह्यात कसा पूर्ण विचार केला आहे तें समजेल. येथें फक्त १२ मुद्द्यांचाच विचार करितों. ८३ व्या सूत्रात नारदांनीं आपल्या प्राक्कालीन किंवा समकालीन भक्त्याचार्यांचा उल्लेख केला आहे, त्यात श्रीविष्णूचे उपासक सनत्कुमार, व्यास, शुक, वलि, इत्यादि, रामाचे उपासक हनुमान् व विभीषण कृष्णाचे उपासक उद्धव ह्या सगुणोपासकानाच नारदांनीं गोविलें आहे, २१ व्या सूत्रात भक्तिलक्षण देऊन 'यथा ब्रजगोपिकानाम्' म्हणून गोपींचेच उदारहण दिलें आहे; ८२ व्या सूत्रात गुणमाहात्म्य, रूप, वात्सल्य, दास्य, सख्य, इत्यादि भक्तीचे ११ प्रकार सांगितले आहेत, ८० व्या सूत्रांत 'सर्वदा सर्वभावेन भगवानेव भजनीयः स कीर्त्यमानः शीघ्रमेवाविर्भवति' ह्याप्रमाणें देवाला एकनिष्ठपणानें भजा म्हणजे तो प्रत्यक्ष प्रकट होऊन कृपा करील असें आश्वासन भक्ताना दिलें आहे ह्या सर्व गोष्टींवरून नारदाना सगुणोपासनाच अभिप्रेत होती हें सिद्ध होतें. तथापि नारदांचा - किंवा अन्य सगुणोपासकांचा - निर्गुणाशीं विरोध नाही, हें त्यांनीं शाडिल्यानाही भक्त्याचार्यांच्या मालिकेत गोंवून १८ व्या सूत्रांत त्यांच्याही मताचा अनुवाद केला आहे त्यावरून स्पष्ट होतें. 'सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे' हाच सिद्धान्त आहे, तरी प्रेमळ भक्ताना - ज्ञानी भक्ताना, पराभक्तीचें सुख भोगणाराना - सगुण-साकाराचेंच प्रेमसुख निरंतर घोट्यावेंसें वाटते सर्व संतांप्रमाणें नारदांचेही हेच धोरण आहे.

भक्तीचा कर्माशीं व ज्ञानाशीं विरोध नाही, पण कर्माचरण व ज्ञान भक्त्यनुकूल पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष आहे. भक्तिपथ अर्वाचीन आहे

प्रस्तावना

 असे कित्येक म्हणतात, पण ते बरोबर नाही. ऋग्वेदातील देवतांच्या प्रार्थना भक्तिप्रधान आहेत. अद्वैतमार्तेड श्रीशंकराचार्य ह्यांची देवतास्तवनपर स्तोत्रे प्रसिद्ध आहेत. गीता व भागवत हे भक्तिमार्गाचे आधारस्तंभच आहेत. 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते', 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु', 'न मे भक्तः प्रणश्यति', 'मा च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते', 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः', 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज', इत्यादि वचने साक्षात् भगवंताच्याच मुखातलीं आहेत. भक्तिपंथ अनादिच आहे. देवानें मनुष्याला हृदय दिलें तेव्हापासून हृदयसंपुटी राहून सर्व प्रेरणा करणाऱ्या भगवंताचें प्रेमही दिलें आहे. "शरण विठोबासी जावें। निजनिष्ठा नाम गावें ॥" हेंच वेदवाणीचें तरी तात्पर्य आहे व हेंच नारदानीं ह्या सूत्रात सांगितले आहे.

त्रिष्णवे जिष्णवे शंखिने चक्रिणे रुक्मिणीरागिणे जानकीजानये ।

बलुचीवल्लभायार्चितायात्मने कंसविध्वंसिने वंशिने ते नमः ॥

'सुसुक्षु' कचेरी, पुणे

आषाढी एकादशी, शक १८३६

साधु-संताचा दासानुदास

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर

सन १९१४

२१५४३

५१८

५९५

२२३१५०

विषयानुक्रमणिका

श्रीनारदांचें चरित्र	७
श्रीनारदप्रार्थना	१४
नारदभक्तिसूत्रें	
१ भक्तीची व्याख्या ... सूत्र १—६ ...	१५
२ भक्तीचें स्वरूप ... ” ७—१४ ...	२३
३ भक्तीचें लक्षण ... ” १५—२४ ...	२८
४ भक्तिसाधनविचार .. ” २५—३३ ...	४०
५ भक्तीचीं साधनें ... ” ३४—४२ ..	४७
६ दुःसंगत्याग ... ” ४३—४५ ...	५६
७ मायेतून कोण तरतो ? ” ४६—५० ...	६०
८ पराभक्ति व गौणी भक्ति ” ५१—५७ ...	६४
९ भक्तीची सुलभता .. ” ५८—६० ...	७२
१० साधकानें काय सोडावें ? ” ६१—६५ ...	७३
११ भक्ताचा गौरव .. ” ६६—७३ ...	७८
१२ वाद नको ! ... ” ७४—७५ ...	८६
१३ भक्ताची राहणी व भक्तास आश्वासन ७६—८१ ...	९१
१४ भक्तीचे अकरा प्रकार ” ८२ ...	१०२
१५ उपसंहार... .. ” ८३—८४ ...	१०६

 व ते एकच नारद होते, का अनेक होते, हैं माहीत नाही जनांना कीर्तनभक्ति शिकविणारे; हातीं वीणा घेऊन भगवंताचें नामसंकीर्तन करीत त्रैलोक्यात संचार करणारे; वाल्मीकि, शुक, व्यास, प्रल्हाद, ध्रुव, इत्यादिकांना भगवंताचे गुणानुवाद गावयाला लावणारे; निरिच्छ, निःस्पृह, निष्परिग्रह, सर्व संतांना परमबंध असलेले जे देवर्षि नारद त्याचींच नारदभक्तिसूत्रे आहेत ह्यात शंका नाही. हे पूर्वकल्पात दासीपुत्र असून तदुत्तर कल्पांत ब्रह्मकुमार झाले

नारदाचे उभय कल्पातलें चरित्र फारच मनोरम आहे. तें त्यांनींच स्वतः व्यासांना सांगितलेलें भागवताच्या प्रथम स्कंधात अ ५-६ मध्ये दिलेलें आहे. व्यासांना भागवत ग्रंथाची स्फूर्ति नारदांनींच दिली. तो प्रसंग असा - एकदा सरस्वती नदीच्या तीरावर व्यास हे एकटे बसले असतांना स्वतःच्या चित्ताची अप्रसन्नता त्याची त्यांनाच कळून आली. ते स्वतःशींच म्हणाले, “मी बाळपणापासून उत्तम आचरणानें राहिलों; वेद, गुरु व अग्नि ह्यांची निष्कपटपणानें सेवा केली, त्यांच्या आज्ञा पाळल्या, स्त्री-शूद्रादिकांनाही वेदार्थ उत्तम कळावा म्हणून ‘महाभारत’ ग्रंथ लिहिला आणि असें असूनही ब्रह्मतेजानें युक्त अशा सत्पुरुषात श्रेष्ठ असा हा माझा जीवात्मा प्रसन्न का होत नाही ?” ह्याप्रमाणें आपण कृतकृत्य झालों नाही असें वाटून व्यास खिन्नता पावले होते तोच अकस्मात् त्या विप्रर्षीला भेटण्याकरिता वीणापाणि देवर्षि नारद प्राप्त झाले. व्यासांनीं नारदाची यथोचित पूजा केली व त्यांना आपले मनोगत सांगितलें.

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमंतथरो वायुरिवाऽऽत्मसाक्षी ।
 परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥

नारदा, तुम्ही सूर्याप्रमाणें नेहमीं त्रैलोक्यांत पर्यटन करीत असत ! म्हणून तुम्हांला सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष दिसतात. वायूप्रमाणें तुम्ही सर्वांच्या अंतर्दुर्गांनीं संचार करितां. परब्रह्मध्यानांत व वेदांत मी निष्णात आहे व योगाभ्यासानें मी निष्पाप झालों आहे, असें असून माझी तळमळ न जाण्यासारखें माझ्यांत न्यून काय आहे तें मला सांगा.

ह्या व्यासाच्या प्रश्नाला नारदानीं उत्तर दिलें —

भवताऽनुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।
येनैवाप्तौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ ८ ॥

व्यासा, तुमच्या ज्ञानांत मला एक न्यून दिसत आहे व त्यामुळेच तुमच्यावर परमात्मा प्रसन्न होत नाही व तुमची तळमळ जात नाही. तें न्यून हेंच कीं तुम्ही पुष्कळ ज्ञान मिळविलें व ग्रंथ लिहिले, पण भगवंताच्या निर्मळ यशाचें वर्णन केलें नाही.

म्हणून आता असे करा —

वाखाणावें प्रेभे भगवद्यश मुनिवरा तुवां आतां ।
चित्त प्रसन्न होतें प्रभुचा महिमाचि आदरें गातां ॥ ७ ॥

— मोरोपंती 'मंत्रभागवत'

नारद म्हणतात— “पूर्वीच्या जाणत्या लोकानीं असें सागून ठेविलें आहे कीं मनुष्यानें पुष्कळ तप केलें, शास्त्राध्ययन केलें, यज्ञ-याग केले, दान केलें, पण त्या सर्वांचे खरें शाश्वतचें फळ म्हणजे उत्तमश्लोक जो परमात्मा त्याचे गुणानुवाद करणें हेच होय. भगवद्भजनाची एकदा का गोडी लागली कीं मग तें काहीं केल्या सुटत नाही ह्याला माझे स्वतःचेंच उदाहरण पाहा.” असें म्हणून नारदानीं व्यासांना सत्सगतींत आपल्याला भगवद्गुणानुवादाची गोडी कशी लागली तें सांगितलें. हें नारदांचे आत्मचरित्र फारच मनोहर आहे. नारदाच्या उपदेशावरून व्यासांनीं भागवतग्रंथ रचून तो शुकाला सांगितला व शुकानीं तो परीक्षिताला सांगितला असो. नारदाच्या आत्मचरित्राकडे आपण आता वळूं.

मागच्या कल्पातील पूर्व जन्मात वेदज्ञ ऋषींच्या एका दासीच्या पोटीं नारदाचा जन्म झाला. ते ऋषी पावसाळ्यात मात्र एके ठिकाणीं राहात असत. त्या ऋषींच्या सेवेकडे नारदाच्या आईनें त्याची त्या बालवयांत योजना केली होती. ऋषींच्या शुश्रूषेत असताना मी कसा राहिलो व त्याची कृपा कशी झाली हे नारद (स्कंद १-५) स्वमुखानें सांगतात—

ते मध्यपेताखिलचापलेऽर्भके । दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।
 चक्रुः कृपा यद्यपि तुल्यदर्शनाः । शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥२४॥
 उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः । सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः ।
 एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस- । स्तद्धर्म एवाऽऽत्मरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥

ते ऋषी तुल्यदर्शन होते म्हणजे प्रियाप्रियभाव त्यांच्या ठिकाणीं नव्हता. तथापि ते माझी राहणी पाहून मजवर प्रसन्न झाले, त्यांनीं मजवर कृपा केली. मी कसा वागलों तें सांगतों. माझ्या ठिकाणीं मुलांना सहज असा जो चंचलपणा तो नव्हता, मी दान्त म्ह० शांतस्वभावाचा होतो, माझीं इंद्रियें स्वाधीन होतीं, क्रीडनक म्ह० खेळणीं व बाळलेणीं मला आवडत नसत, त्यांना अनुकूल अशाच तऱ्हेनें त्यांच्या मनधरणीनें मी वागें, पडेल तें काम करून त्यांची मनोभावे सेवा करीं, कामापुरतें थोडकेंच बोलें, त्या ब्राह्मणांच्या पानांतील उच्छिष्ट अन्न ते सांगतील व देतील तेव्हांच एकदा मी खात असें, तेणेंकरून (त्या पवित्र अन्नाच्या सेवनानें) माझीं सकल पातकें नष्ट झालीं व अशा प्रकारें क्रम चालला असतां माझी चित्तशुद्धि झाली व त्या महात्म्यांच्या धर्माविषयीं मला आवड उत्पन्न झाली.

भगवंतांनीं गीतेत ज्ञानार्जनाचा उपाय सांगताना ' तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ' असें म्हटलें आहे, पण ती संतसेवा कशी करावी हें नारदाच्या ह्या वर्तनावरून समजतें. वृत्तीत हूडपणा नाही, खेळाकडे लक्ष नाही, संत-गुरूंना अनुकूल असें वागावें, त्याच्याच सेवेत रमावें, त्याच्याशीं मर्यादेनें वागावें, अल्पभाषी असावें, ते जेवून उरेल तें उच्छिष्ट महाप्रसाद म्हणून भक्षण करावें, क्षुधा-तृषा-निद्रादिकाना जिंकून कल्यात ठेवावें, असा नारदाचा क्रम चालला होता- संतसेवा ती हीच संताना उपदेश विचारावयाला नको आहे. त्याच्या सेवेत राहून त्याच्या ज्या स्वैरकथा चालतात त्या सहजा-सहजीं कानावर पडून न कळत भगवत्प्रेम चित्तात दाटूं लागतें. त्या मुनींच्या आश्रमांत भगवंताच्या ज्या प्रेमकथा चालत त्या मुकाट्यानें ऐकता-ऐकता नारदाना भगवंताचें प्रेम जडलें

श्रीनारदांचें चरित्र

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृण्वं मनोहराः ।

ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्बुचिः ॥ २ ॥

त्या मुनींच्या तोंडच्या त्या मनोहर कृष्णकथा ऐकतां-ऐकता प्रियश्रवसि (प्रिय आहे कीर्ति ज्याची अशा) भगवताच्या ठिकाणीं माझी प्रीति जडली असें नारद म्हणतात नारदाना संतसंगाचा हा जो अनुभव आला तो त्याच्या सूत्रात कसा ग्रथित झाला आहे हें त्याच्या ६७ ते ७३ पर्यंतच्या सूत्रातील रसभरित संतवर्णनावरून व भक्तीचीं साधने (३४-४२) सागतांना अखेरचें जें साधन त्यानीं ' मुख्यतस्तु महत्कृपयैव ' ह्याप्रमाणें सांगितलें आहे, त्यावरून सहज कळणारें आहे. असो. भगवंताच्या ठिकाणीं प्रेम जडलें असतांना त्याची बुद्धि निश्चल झाली व त्या बुद्धीच्या योगानेंच स्थूल व सूक्ष्म शरीरें मी नसून मी परब्रह्मस्वरूपी आहे असें त्यास ज्ञान झालें. ऋषींनींही नारदाचा अधिकार जाणून त्यांना जाण्याच्या पूर्वी गुह्य ज्ञानाचा उपदेश केला.

नारदाना भक्ति-ज्ञानाचा उपदेश करणारे ते ऋषी दूरदेशीं गेले, तेव्हा नारद फार लहान होते पुढें त्याच्या प्रेमळ मातेचे सर्पदंशानें देहावसान झालें नारदाना वस्तुतः फार दुःख व्हावयाचें, पण सत्संगात जो भक्तिसुखांचा जिव्हाळा त्यांना प्राप्त झाला होता, त्यामुळें त्याचें चित्त स्थिर राहिलें. २१५८

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शममीप्सतः । २०८

अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठ दिशमुत्तराम् ॥ १-६-१० ॥ ५२५

भक्तांचें कल्याण इच्छणाच्या त्या भक्तवत्सल परमात्म्याचा हा अनुग्रहच आहे असें मानून मी उत्तरदिशेकडे चालता झालों. २३१

ह्यानंतर अनेक देश, नगरें, खेडीं-पाडीं, पर्वत व शनै उलंघीत नारद एका घोर अरण्यांत गेले. तेथें एका नदीच्या जळात स्नान करून व पाणी पिऊन ते एका पिप्पलवृक्षाच्या तळीं बसून ऋषींनीं सांगितल्याप्रमाणें भगवच्चिंतन करूं लागले भावानें भगवच्चरणांचें ध्यान करीत असता भगवंताच्या दर्शनाच्या उत्कंठेनें त्याच्या नेत्रातून अश्रुधारा चालल्या तीं भगवान् हळूहळू त्याच्या हृदयात प्रकट झाले. दर्शन होताच प्रेमभरानें त्याचें सर्व शरीर रोमांचित झालें आनंदलहरींनीं त्याचें अंतःकरण दाटून गेलें व त्याचें द्वैतमान हरपलें एकवारच ते स्वरूप हृदयात दिसलें व पुन्हा दिसेनासें झालें. त्यामुळें

 नारदांस वेढ्यासारखें झालें. तें मनोहर रूप अखंड डोळ्यासमोर असावें अशी उत्कंठा झाली ; तें दिसेना म्हणून वृत्ति वावरली, दुसरें काहीं नकोसें झाले. पुन्हा नारद एकाग्र अतःकरण करून ध्यान करूं लागले ; पण ' तें ' दिसेना ! चित्त परमावधीचे आतुर झालें ह्याप्रमाणें त्या निर्जन अरण्यामध्ये भगवद्दर्शनाचा नारदाचा सतत प्रयत्न चालला असतां भगवंतानीं नारदाची तळमळ दूर करण्याकरिता गंभीर व मधुर वाणीनें सांगितलें, " वत्सा नारदा, ह्या जन्मात माझे तुला दर्शन होणार नाही ज्याच्या चित्तावरचे पापसंस्कार सपूर्ण नष्ट झाले नाहीत त्यांना माझे दर्शन दुर्लभ आहे तुला थोडा सत्संग घडल्यामुळे माझ्या ठिकाणीं तुझी प्रीति जडली आहे तूं ह्या निंद्य शरीराचा त्याग केल्यावर पुढील जन्मीं माझा पार्षद होशील. तुझें प्रेम एकवार माझ्या ठिकाणीं दृढ जडलें आहे तें कधीं कमी होणार नाही. माझे तुला अखंड स्मरण राहील. " ही परमेश्वराची आकाशवाणी ऐकून नारदानीं भक्तिभावानें वंदन केलें. ह्यानंतर भगवंतांच्या उपकाराचें स्मरण करीत व त्यांच्या गुह्य नामाचें पठण करीत संतुष्ट व निःस्पृह होऊन पृथ्वीवर हिंडत-हिंडत कालाची वाट पाहत त्यानीं कित्येक वर्षे काढलीं. अखेर तो पाचभौतिक देह पडला.

त्या कल्पाच्या समाप्तिकालीं सागरात श्रीनारायण योगनिद्रा घेत होते. तेव्हा ब्रह्मदेवाच्या श्वासाबरोबर त्याच्या उदरांत नारदानीं प्रवेश केला सहस्र युगानंतर ब्रह्मदेव जागे होऊन पुन्हा सृष्टि उत्पन्न करण्याची इच्छा करीत असताना त्याच्या इंद्रियापासून मरीचिप्रभृति ऋषी व नारद उत्पन्न झाले. महाविष्णूंच्या कृपाप्रसादानें नारद कृतायु होऊन अकुंठितगति झाले. आताचें आपलें चरित्र ते सांगतात —

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।

मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ १-६-३३ ॥

देवानें दिलेलीं व नादब्रह्माच्या योगानें अत्यंत शोभणारी ही वीणा वाजवीत परमेश्वराच्या कथांचें गायन करीत आतां मी ब्रलोक्यांत पर्यटन करीत असतो.

देवाचीं चरित्रें गात हिंडत असताना नारद अधिकारी जीव पाहून त्यावर कृपा करितात हें ध्रुवादिकाच्या चरित्रावरून जगविश्रुत आहे भगवान् आता

 त्यांना हवें तेव्हा दर्शन देतात. 'आहूय इव मे शीघ्रं दर्शन याति चेतसि'
 (१-६-३४) हरिसेवा हें सर्व साधनातलें उत्तमोत्तम साधन आहे, असा
 त्याचा उपदेश आहे. 'सर्वदा. सर्वभावेन निश्चितितैर्भगवानेव भजनीय.'
 (सूत्र ७९) हेंच त्याच्या भक्तिसूत्राचेंही सार आहे.

नारदाचें गमन त्रिलोकीं आहे. व्यास, वाल्मीकि, प्रल्हाद, ध्रुव, इत्यादि
 अनेक महर्षी व सद्भक्त नारदाच्या अनुग्रहानें कृतकृत्य झालेले आहेत. अनेक
 पुराणांतून व इतर ग्रथांतून 'परानुग्रहवांच्छया पर्यटन् सकलान् लोकान्' असें
 त्याचे वर्णन आहे. वाल्मीकिरामायणाचा पहिलाच श्लोक —

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
 नारदं परिपग्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥

—असें नारदांचें गौरवपर वर्णन करणाराच आहे.

अशा त्या महान् अधिकारसपन्न नारदाचें भक्तिशास्त्रावरचें अनुपम व्याख्यान
 आता आपण ऐकूं.

श्रीनारदप्रार्थना

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

मोरोपंती आर्या

बा ! पापिजनोद्धारीं तुजचि सदा परमहर्ष देवर्षे ! ।
देसी प्रणतासि, जसा मेघ मयूरासि हर्ष दे वर्षे ॥ ४९ ॥
अघ काय तुजपुढें बा ! तें तृणसें, तूं प्रदीप्तपावकसा ।
देवा ! वाल्मीकिगुरो ! मज तारायास धांव पाव कसा ! ॥ ५१ ॥
बा ! भवदनुग्रहेंचि ध्रुववाळ ध्रुवपदासि तो पावे ।
त्वां, तुज 'नमोस्तु' म्हणतां त्यासी पुरुषार्थ सर्व ओपावे ॥ ५२ ॥
बाळ प्रल्हादहि तो अहितोपद्रवशताब्धिला तरला ।
तो त्वत्प्रसाद कीं मति झाली स्मरणीं न विष्णुच्या तरला ॥ ५३ ॥
होतांचि तव अनुग्रह हरिचा होतोचि नारदा सांचा ।
प्रभुनें केला आहे बहु मान तुझ्याचि फार दासांचा ॥ ५४ ॥
फिरसि सदा उद्धरिसी प्राणी संसारसंकटीं पडला ।
अडला नुपेक्षिला त्वां, दीनजनोद्धार बहु तुला घडला ॥ ५५ ॥
गातों प्रभुसि यथामति, मजवरि तूं हो प्रसन्न, आइकसी ।
सद्यश्च वीणारा हो, वीणा राहोचि, कान आइ कसी ? ॥ ५६ ॥

— महद्विज्ञापना

भगवान्नारद गातो हरिहरयश वाजवूनि वीणा रे ! ।
चित्ता ! ज्यातें नमिती सत्कृति रामायणादि वीणारे ॥ २९ ॥

— अवतारमाला

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

जोषाजी स. खा.
२९.५.५३

नारदभक्तिसूत्रं

१ भक्तीची व्याख्या

अथानुक्तं भक्तिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथातो भक्तिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा ॥ २ ॥

अमृतस्वरूपा च ॥ ३ ॥

यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवत्यमृतो भवति तृप्तो भवति ॥ ४ ॥

यत्प्राप्य न किञ्चिद्वाञ्छति न शोचति न द्वेषति

न रमते नोत्साही भवति ॥ ५ ॥

यज्ज्ञात्वा मत्तो भवति स्तब्धो भवत्यात्मारामो भवति ॥ ६ ॥

अर्थ

आता आम्ही भक्तीचे व्याख्यान करितों. भक्ति ही ह्या परमात्म्याविषयी परमप्रेमरूपा आहे, आणि अमृतरूपा म्हणजे मोक्षरूपा आहे. ती प्राप्त झाली असतां पुरुष सिद्ध म्हणजे कृतकृत्य होतो, अमर होतो, तृप्त होतो ती पावून मग तो दुसऱ्या कशाचीही इच्छा करित नाही किंवा शोक करित नाही, कोणाचाही द्वेष करित नाही, ऐहिक विषयाच्या ठिकाणी रमत नाही, व कसलाही हव्यास धरित नाही भक्तीचा आनंद भोगून तो उन्मत्त होतो, स्तब्ध म्हणजे निष्क्रिय होतो व आपला आपल्याच ठिकाणी रंगून जातो

स्पष्टीकरण

(१-३) भक्तीचे व्याख्यान करावयास भागवतशिरोमणि नारद प्रवृत्त होतात “ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ” ह्याप्रमाणे नऊ प्रकारची भक्ति भागवतात सांगितली

आहे व नारदानीं स्वतः ८२व्या सूत्रात अकरा प्रकारानीं ती करिता येते असे सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे भक्ति सगुणाची करितां येते व निर्गुणाचीही करितां येते आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी असे भक्तांचे चार प्रकार पुढे ५६ व्या सूत्रांत सांगितले असल्यामुळे भक्तिही चार प्रकारांनीं सांगता येते. तसेच गुणभेदावरून सात्त्विक, राजस व तामस असेही भक्तीचे तीन प्रकार सांगता येतात. ह्याप्रमाणे दोन, तीन, चार, नऊ, अकरा किंवा आणखीही भक्तीचे काही प्रकार सांगता येतात, पण नारद पुढे भक्तीची जी व्याख्या करितात ती ह्यांपैकीं अमक्या एका प्रकारातली आहे असें नसून सर्व प्रकाराना व्यापून राहाणारी शुद्धप्रेमरूप अशी आहे. “ येन्हवी तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती । पै माझिये सहजस्थिति । भक्तिनाम ॥ १११३ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० १८) श्रीहरि जसा सहज आहे, तसे त्याशीं सहजप्रेमानें मिसळून जाऊन तन्मय होणें ही भक्ति होय. प्रेम हे पराभक्तीचे स्वरूप आहे. तें प्रेमही परमप्रेम पाहिजे. काहीं प्रेम शरीरावर, काहीं बायकोवर, काहीं पोरावर, काहीं लौकिकावर आणि काहीं देवावर असें दहा ठायीं वाटून गेलेले प्रेम काहीं परमप्रेम नव्हे. “ मनसहित वाचा काया । अवर्धे दिलें पंढरिराया ॥ ” असें प्रेम पाहिजे हेंच परमप्रेम होय “ धन्य म्हणे तुका जन्मा तींच आलीं । हरिरंगीं रंगलीं सर्वभावे ॥ १ ॥ ” असें सर्वभावानें हरिरंगात रंगून जाणें व आपणासकट विश्व हरिमय अनभवणें हें परमप्रेम होय मात्त हा अस्मिन् परमप्रेमरूपा आहे. येथें ‘ अस्मिन् ’ म्हटलें आहे, ‘ तस्मिन् ’ म्हटलें नाही, हें लक्षात ठेविलें पाहिजे. परमात्मा ‘ तो ’ नव्हे, तर (हृदयावर हात ठेवून सांगतात कीं) ‘ हा ’ ! तो म्हणजे दूरचा व वेगळा असा अर्थ होईल. समर्थ म्हणतात त्याप्रमाणें ‘ देव जवळी अंतरीं ’ आहे. पिंगलेला खरें वैराग्य उत्पन्न झालें तेव्हा ‘ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं ’ असा श्रीहरि तिला जवळी अंतरींच आढळला. देव ‘ इदंते ’ नें न पाहता ‘ अहंते ’ नें पाहावयाचा आहे. “ सर्वत-पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्वत. श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य निष्ठति ” असा विश्वात्मा विश्वरूप श्रीहरि हा दूर आणि वेगळा नसून ‘ जवळी अंतरीं ’ आहे. त्याच्या ठिकाणीं निरतिशय प्रेम ठेवून त्या प्रेमरंगात आपलेपणाही विसरून जाणें ही खरी भक्ति आहे. हें प्रेम वास्तविक व्याख्येनें कळणारें नाही. तें अनुभवावयाचे आहे, बोलावयाचें नाही. “ प्रेम न ये बोलता सांगता दाखविता । अनुभव चित्ता चित्त जाणे ॥ ” नारदानींही पुढे ५१ - ५२ सूत्रात ‘ अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूप ।

 मूकास्वादनवत् ।' असेच म्हटलें आहे भक्तिप्रेमाचें खरें लक्षण देण्यासारखें नसूनही लोकोपकारार्थ नारदानीं त्यावर सूत्रें लिहिण्याचें काम अगावर घेतलें ह्यात त्याचा कारुणिकपणाच दिसतो. प्रेमाचें सुख अनिर्वचनीयच आहे. ' तें सुख काय सागों वाचे बोलता नये ' हेंच खरें आहे. हें प्रेम त्रिपुटींतलें नाहीं. " मेळवितां अंगें अंग । प्रेमें रग वाढतो ॥ " असें तें प्रेम आपलें वेगळेपण निःशेष विसरून भोगावयाचें आहे. प्रेमावांचून पूजा, पोथी-पुराण, भजन-कीर्तनही फुकट आहे. " प्रेमेवीण श्रुति-स्मृतिज्ञान । प्रेमेवीण ध्यानपूजन । प्रेमेवीण श्रवणकीर्तन । वृथा जाण नृपनाथा ॥ ३३२ ॥ " (एकनाथी भागवत, अ० २). देवही प्रेमाचाच भोक्ता आहे. " अतरींची घेतो गोडी । पाहे जोडी भावाची ॥ " असा श्रीहरि प्रेमळ आहे व तें परमप्रेम ज्याच्या चित्तात आहे त्याच्या ठिकाणींही त्याला शोधवें. देवाचें शुद्धस्वरूप प्रेम हेंच आहे व भक्ताचें पूर्णपणही प्रेमात आहे, तेव्हा देव-भक्ताचा खरा एकान्त प्रेमात होतो हीच भक्तीची व्याख्या आहे. भक्ति ही अमृतस्वरूपा आहे. ' मरतिये आकारीं अमर जे वस्तु ' त्या परमात्मपदार्शीं तन्मय झालेल्या भक्तही अमरच होतो. त्याच्या प्रेमाचा प्रवाह अखंड चालतो त्याला चढ-उतार नसतो. ' अगीं प्रेमाचें भरतें । नेधे उतार चढ तें । ' असें त्याचे प्रेम अखंड असल्यामुळें तो सहजच अमरपदावर आरूढ होतो " अमर तूं खरा । नव्हे कैसा मी दातारा ॥ " असे तुकोबांसारखे तन्मय झालेले भक्त देवाशीं प्रेमाच्या लडिवाळपणानें भांडावयाला तयार होतात ते ह्याच जोरावर. भक्ति प्रेमरूपी व अमृतरूपी असल्यामुळें प्रेमामृत पिऊन तृप्त झालेल्या भक्तांच्या सर्व वृत्ती हरिचरणीं हरिमय होऊन स्थिरावतात " प्रेमाच्या अमृते रसना ओलावली । मनाची राहिली वृत्ति पायीं ॥ " अशी ही परमप्रेमाची जात आहे.

(४) हें प्रेमामृतरूप भक्तीचें वर्म ज्याच्या हातीं आलें त्याचें वर्णन ४।५।६ ह्या सूत्रात केलें आहे. तो सिद्ध होतो. सिद्ध म्हणजे सिद्धि संपादन केलेला असा अर्थ नव्हे. तर सिद्ध म्हणजे कृतकृत्य, त्याचीं सर्व साधनें सपतात, सफल होतात, त्याचें परमार्थाचें कोडें उलगडतें, त्याचा हिशेब सुटतो, त्याची संशय-भक्ति होऊन तो निःसदेह होतो. त्याला कळावयाचें तें कळलेलें असतें, समजा-चें तें समजलेलें असतें त्याला अणिमादि योगसिद्धींची पर्वा नसते. भक्ति परमसाधन व साध्य त्याच्या अनुभवाला झालेलें असल्यामुळें तो भक्तिप्रेमा-न कसलीही अपेक्षा करीत नाहीं " सकळ योगाचें योगगव्हर । वेदान्त निज-ना. सू. २

भाडार । सकळ सिद्धींचें परम सार । भक्ति साचार हरीची ॥ ५४१ ॥ निजभाग्याची परम जोडी । महासुखाची आवडी गाढी । सकळ गोडियाची परम गोडी । भक्ति मेकडी श्रीहरीची ॥ ५४२ ॥ ” (एकनाथी भागवत, अ० १४) तो अमृत म्हणजे अमर होतो. त्याला मरणाची भीति राहत नाही. ‘ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति’, विद्ययाऽमृतमश्नुते’, इत्यादि श्रुतिवाक्यात सांगितल्याप्रमाणें तो मृत्यूला मारून अमर होतो. भक्तिप्रेमामृत निरंतर प्राशन करणाऱ्या तुकोदारायानीं ‘ मरणा हातीं सुटली काया’, ‘ आपलें मरण पाहिलें म्या डोळा’, ‘ मरण माझे मरोनि गेलें’, इत्यादि अभंगातून आपण अमृतत्वाला पोहोचल्याचें स्पष्ट सांगितलें आहे. ‘ मरणाही आधीं राहिलें मरोनि ’ हेंच अमृतत्व होय. तो तृप्त होतो. त्याला कसलीही इच्छा राहत नाही. अमृत पिणाऱ्याचें चित्त क्षुद्र विषयावर कशाला जाईल ? अतरीं महासुखीं गुंतलेला तो भक्त ऋद्धि-सिद्धी अंगावर येऊन आदळल्या तरी त्याजकडे डुंकूनही पाहत नाही, मग तो हीन विषयाकडे कशाला पाहील ? ज्याला स्वसुखानुभव नाही म्हणजे घरची सुखसंपत्ति भोगावयाला नाही, तेच पंचविषयाच्या घरीं मधुकरीचे पाच तुकडे भागावयाला जाईल ! “ सदा नामघोष करुं हरिकथा । तेणें सदा चित्ता समाधान ॥ १ ॥ सर्व सुख त्यालों सर्व अलंकार । आनंदें निर्भर डुल्लतसों ॥ २ ॥ ” असें म्हणणारे भक्त नित्यतृप्त असतात, हें काहीं वेगळें सागावयाला नको

(५) भक्तिसुख घोटणारा परम भक्त कशाचीही वांछा करीत नाही, कारण त्याला प्राप्तव्य काहीं उरलेलेंच नसतें स्वप्नातली पावली, पाच रुपये व पाचशें रुपये जागृत पुरुषाला सारखेच असतात, कारण मुळीं स्वप्नच मिथ्या असें तो जाणत असतो त्याप्रमाणें सर्व सृष्टि नाशवंत व मायिक असा बोध ज्या भक्ताच्या ठिकाणीं नित्य जागृत असतो तो कोणतीही नश्वर सुखें तुच्छच मानणार जो स्वर्गसुखावर लथ मारतो तो मृत्युलोकींच्या सुखाना कसा भुलणार ? “ जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पावळें म्हणे । तो केंवि रंजे पालवणें भिल्लाचेनि ? ॥ ३६३ ॥ जो अमृतातें ठी ठेवी । तो जैसा काजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी रिद्धि ॥ ३६४ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० २). च
ऐश्वर्यानें डोलत राहणारा पुरुष इंद्रभुवनाला जर तुच्छ लेखतो भिल्लाच्या झोपडीला कसा भुलेल ? अमृताला नाक मुरडणारा क सेवील ? त्याप्रमाणेंच भक्तिसुखामृत अखंड प्राशन करणाऱ्या भक्ताची

वाछा राहणार नाही. ज्याला कसलीही वाछा नाही तो कशाबद्दलही शोक करणार नाही. जावयाचे ते जाईल व राहावयाचे तें राहील, असा त्याचा निश्चय असतो. मरक्या वस्तू सर्व जाणार व अमर वस्तू राहणार, हा बोध तो दृढ धरून ठेवतो. “पैं आपुलें जें साचे । ते कल्पार्तीही न वचे । हें जाणोनि गताचें । न शोचि जो ॥” (ज्ञानेश्वरी, अ० १२-१९२) असा तो शोकरहित असतो. “उपजे तें नाशे । नाशिलें पुनरपि दिसे ॥” हें तो जाणतो. होणें जाणे हें सर्व सृष्ट व कल्पित पदार्थांच्या मार्गें लागलें आहे, हा त्याचा बोध नित्य असल्यामुळें तो शोकरहित असतो. नारायणाच्या सकल्पानें सर्व होते जातें हें जाणून श्रीहरीच्या इच्छेला मानून तो सदा प्रेमसुख भोगीत राहतो. तो कसलाही द्वेष करीत नाही “आपणचि विश्व जाहला । तरी भेदभाव सहजचि गेला । म्हणोनि द्वेष ठेला । तथा पुरुषा ॥” (ज्ञानेश्वरी, १२-१९१). भेदभाव असेल तर राग आणि द्वेष विश्वात्मक देवाची नित्यप्रीति ज्याच्या चित्तात जडली आहे व सर्वाभूर्ती ज्याला भगवंत दिसतो तो कोणाचा द्वेष करील ? म्हणून भक्त द्वेषरहित असतो. “यो न दृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काक्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥” (गीता, १२-१७). हरीच्या प्रेमसुखानें नित्य तृप्त असलेला भक्त ‘न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काक्षति’ असाच असावयाचा. शुभाशुभ वासना त्याच्या ठिकाणीं नसल्यामुळें तो राग-द्वेषाच्या हेळकाव्यानीं न डोळता मेरूप्रमाणें निष्कप राहतो. तो लौकिक विषयाच्या ठिकाणीं रम्यत नाही. प्राकृत लोक जें दिसेल त्याच्या ठिकाणीं आपलेपण टाकून झट्टिशीं रमतात, तद्रूप होतात व ती वस्तु आपल्यात असावी असा उत्साह म्ह० ह्यास त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो. भक्ताची अशी गोष्ट नाही विषय पाहिले कीं सामान्याची लटपट उडते, ते तदाकार होतात, पण भक्त बाह्य विषयांनीं आपल्या स्थानावरून च्युत होत नाही. “देह तरी वरचिलीकडे । आपुलिया परी हिंडे । परी वैसका न मोडे । मानसींची ॥” असा भक्त भक्कम असतो खरे बहादुर वीर म्हणजे भक्तच होत. हरिप्रेमावाचून ते कशाचीही चाड बाळगीत नाहीत. त्यांचें चित्त वितृष्ण असतें, मनोधर्म शांत असतात. ह्यामुळें लाभानें ते टिन्या बडवूं लागत नाहीत व हानीने ते खचत नाहीत. “जैशी स्थिति आहे तैशापरी राहें । कौतुक तूं पाहें संचिताचे ॥” असे ते स्वसुखमग्न असतात. आपल्या बाट्याला आलेलें काम चोख म्हणजे फलाशा सोडून करणें एवढेंच त्यांना माहित असतें. “आलें भागा तें करितों । तुजें नाम उच्चारितों ॥”

 ही भक्ताची बैठक स्थिर असते. “ नटलेनि लाघवें । नटु जैसा न झकवे । तैसे गुणजात देखावे । न होनिया ॥ १९१ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० १४). गुणापासून तो निसटून राहिल्यामुळे त्याला उत्तम बतावणी करिता येते. काम कोणतें व किती महत्त्वाचें, ह्याचा प्रश्न त्याच्या ठिकाणी राहत नाही. राजाचें पात्र आपलें काम मालकाच्या मजीप्रमाणें व प्रेक्षकाच्या खुषीप्रमाणें करणार नाही तर तो राजा म्हणून त्याला टाळ्या पडत नाहींत, उलटपक्षीं हुज्या आपलें काम फक्कड करील तर टाळ्यावर टाळ्या पडून ‘ वन्स मोअर ’ ची गर्दी उडून जाते ! गरीब, श्रीमंत, स्त्री, पुरुष, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र कोठेंही जन्म मिळो, कसलीही परिस्थिति असो, सुख-दुःखें, जयापजय, लाभ-हानि, स्तुति-निंदा कसलीही प्राप्त होवो, भगवंताच्या ठिकाणीं निरतिशय प्रेम ठेवून भागा आलेलीं कर्में निरहंकारबुद्धीनें, कर्तव्यबुद्धीनें, देवाची आज्ञा व इच्छा म्हणून जो आनदानें करितो तोच खरा भक्त होय व “ न किंचित् वाञ्छति न शोचति न द्वेष्टि न रमते नोत्साही भवति ” हें वर्णन खरोखर त्यालाच लागू पडतें. सर्व सद्गुणांच्या मूळाशीं हरिप्रेम आहे नीति ही भक्तीची दासी असून तिच्या मागोमाग छायेप्रमाणें फिरणारी आहे, म्हणून भगवत्प्रेम हे जीविताचें खरें सार्थक होय. भक्तिप्रेमसुख ज्याला मिळालें तोच ह्या जगांत त्रिवार धन्य होय.

✓ (६) प्रेमसुखाचा निरंतर आस्वाद घेणारा पुरुष कसा असतो ? तो भक्त असतो. मद्यप्याला मद्याचा जसा कैफ चढतो, त्याला देहाचा आदर राहत नाही, त्याला डोळ्यासमोर दुसरें कोणी दिसत नाहीं, इंद्रें त्याला बाधत नाहींत, तो सुख-दुःखाला गणीत नाहीं, —तसाच हरिप्रेममदिरेचाही भक्ताच्या अंगावर कैफ चढतो ! ‘ अनुहतीं गुंतला नेणें बाह्यरंग ’ ! “ आत हरि बाहेर हरि । हरीनें घरीं कोंडिलें ॥ ” अशा प्रेमानंदाच्या रंगाने भक्त बेहोष होऊन जातो.

शृण्वन्सुभद्राणि रथागपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।

शीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ॥ ३९ ॥

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्यां जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।

हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादयन्नृत्यति लोकवाह्य. ॥ ४० ॥

अर्थ—चक्रपाणि जे भगवान् विष्णु त्यानीं जे-जे अवतार घेतले, ज्या-ज्या अद्भुत लीला केल्या व जीं अन्वर्थक नामें धारण केलीं, —जीं लोकांत गाइलीं

जात आहेत, -तीं प्रभूचीं दिव्य जन्म-कर्म व मंगलनाम व ह्याचेच श्रवण करीत मनुष्यानें सर्व लज्जा सोडून असंगस्थितीने फिरावे व दुसरी कसलीही इच्छा ठेवूं नये. मनुष्यानें हें व्रत धरलें म्हणजे आपल्या प्रिय प्रभूच्या नामसंकीर्तनाने त्याचें चित्त द्रवून तो केव्हा हसतो, केव्हा आक्रोश करतो, केव्हा गात सुटतो व केव्हा-केव्हां तर नाचूं-उडूं लागतो! ह्या प्रकारें उन्मत्ताप्रमाणे त्याचें वर्तन लोकब्राह्म होते. ह्या श्लोकावरच्या भाष्यांत नाथमहाराज म्हणतात-
 “ गाता पदोपदीं निजसुख । कोंदाटें अधिकाधिक । वोसडता परम हरिख । स्वानंदें अलोलिक नाचों लागे ॥ ५७५ ॥ जो मोलें मदिरा खाये । ते मदिरानंदें नाचे गाये । मा जेणे ब्रह्मानंदु सेविलाहे । तो केविं राहे आवरिला ? ॥ ५७० ॥ ”
 (एकनाथी भागवत, अ० २).

असो. तर भगवत्कीर्तिपान निरंतर करणारा भक्त मत्त होतो, तो स्तब्धही होतो ह्याची ही स्तब्धता कृतकृत्यतेची द्योतक असते हस्त-पादादि सर्व इंद्रियांची चळवळ थावते. सर्व इंद्रियांनीं जें कर्तव्य ते केलेलें असतें, त्याना कर्तव्य म्हणून काहीं उरत नाहीं नेत्रांनीं हरीला पाहावयाचें तर न पाहताही हरि त्याच्या सन्मुखच असतो. ते पाहतील तरी हरि दिसतो, न पाहतील तरी हरिच दिसतो मग पाहावयाचें काय उरलें ? समर्थानीं एके ठिकाणीं मौजेनें म्हटले आहे कीं
 “ आता मी ह्या रामाला काय करू ? नको म्हटलें तरी तो दृष्टीपुढून जातच नाहीं ! सदा पाहावेंतों आपला मागे-पुढें आत-बाहेर आहेच आहे. ” अंतर्निष्ठ भक्ताला आपलें सुख तोंडानें वोलवत नाहीं म्हणूनही तो स्तब्ध असतो. मौन हें परमप्रेमाचें लक्षणच आहे आपल्या इंद्रियांची सदा बखवख चालू असते, त्याना नेहमीं कांहींना काहीं तरी बाह्य विषय पाहिजे असतो. पण जो “ सर्व सुखाचें आभर । बाप रघुमादेवीवर ॥ ” त्याच्या प्रेमानें ज्याचीं इंद्रियें नित्यतुष्ट असतात तो स्तब्ध होईल ह्यात काय नवल !

१ मोरोपंतानीं (बृहद्दशम, अ० ६५) मदिरा आणि भगवत्कीर्ति ह्यांचे साम्य व भेद सुचवून विनोदानें म्हटलें आहे-

लज्जा, गेह, कुटुंब, धर्मरुचि, भी, देहस्मृतीही गळे,

आधी हासति बाळ कर्मठ भले होती तयावेगळे ।

तोंडीं शब्द विचित्र, अश्रु नयनीं, पुण्याधिं सारी ढळे,

कां पीती मदिराचि मूर्ख ! भगवत्कीर्ति प्रिया नाढळे ? ॥ १ ॥

देहातें विसरे, न मृत्युस गणी, हासेहि, नाचे, रडे
 लजा जाय, नुरेचि रीति पहिली, अन्याचि अर्गी जडे ।
 हें पानव्यसनीं असे सुख, तरी तें कीर्तिपानीं घडे,
 पायीं विश्व पडे, न जाय नरकीं ! का मद्यप्या नावडे ? ॥ २ ॥

मुक्काम गाठेतोंवर चालणें असतें, पुढें चालणें खुंटतें. शिधासामग्री आणून स्वयंपाकाचा खटाटोप तृप्ति होईपर्यंतच कामिनी कांतापार्शीं स्थिर होते, त्याप्रमाणें सर्व साधनें हरीपार्शीं स्थिरावतात. भक्त स्तब्ध होतो. कारण तो आत्माराम होतो राम पार्शीं - हृदयातच - आहे. “ तैसा हृदयामध्यें मी राम । असता सर्व सुखाचा आराम । भ्राताशीं काम । विषयावरी ॥ ६० ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० ९) ह्याच अर्थानें महिम्नस्तोत्रांतही ‘ न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति ’ असा उद्गार निघाला आहे भक्त स्वसुखानें पूर्ण तृप्त असतो. हरि हृदयांतच आहे तो मनोमदिरीं आहे. त्याच्या नित्य समागमसुखानें भक्तही आत्मारामच होतो. त्याचीं सर्वेद्रियें बाह्य विषयापासून खेंचलीं जाऊन अंतःसुखात लीन होतात “ योऽन्तःसुखोन्तरारामस्तथातर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ ” (गीता, अ ५.) “ म्हणोनि असो हें आधर्वें । एथ न बोलणें काय बोलावें । ते खुणाचि पावेल स्वभावें । आत्माराम ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, ५ - १३६.).

२ भक्तीचे स्वरूप

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सा न कामयमाना निरोधरूपत्वात् ॥ ७ ॥

निरोधस्तु लोकवेदव्यापारन्यासः ॥ ८ ॥

तस्मिन्ननन्यता तद्विरोधिषूदासीनता च ॥ ९ ॥

अन्याश्रयाणां त्यागोऽनन्यता ॥ १० ॥

लोकवेदेषु तदनुकूलाचरणं

तद्विरोधिषूदासीनता च ॥ ११ ॥

भवतु निश्चयदाढ्यादूर्ध्वं शास्त्ररक्षणम् ॥ १२ ॥

अन्यथा पातित्याशंकया ॥ १३ ॥

लोकोपि तावदेव किंतु भोजनादिव्यापार-

स्वाशरीरधारणावधि ॥ १४ ॥

अर्थ

भक्तीमध्ये भगवंतावाचून दुसरी कोणतीही कामना नसते कारण सर्व कामनांचा निरोध हेंच तिचें रूप आहे. निरोध म्हणजे लौकिक व वैदिक कर्मांचा न्यास. न्यास ह्या पदानें देवाच्या ठिकाणीं अनन्यता व तत्प्राप्तीला विरोधी असणाऱ्या-विषयीं उदासीनता असा अर्थ घावा ईश्वरावाचून अन्य आश्रयाचा त्याग म्हणजे अनन्यता व लौकिक आणि वैदिक कर्मांपैकीं तत्प्राप्तीला अनुकूल असतील त्यांचे आचरण करणें व विरोधी असतील त्याविषयीं उदासीन राहणें, हा उदासीनता ह्याचा अर्थ समजावा. परमात्मप्राप्ति हेंच नरदेहाचें ध्येय व सार्थक असा निश्चय दृढ करून, म्हणजे मुख्य समजून, तदनुरोधानें शास्त्ररक्षण करावें व वेद-शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणें वागावें, नाहीं तर पतित होण्याचा सभव पूर्ण. लौकिक कर्मांचेही असेंच समजावें भोजनादि कर्में मात्र शरीर आहे तोंपर्यंत चालवावीत.

स्पष्टीकरण

(७) भक्त हरीवाचून काहींच इच्छीत नाही 'न वाछति न रमते' म्हणून वर सांगितलेंच आहे.

तुज मागणें तें देवा । आम्हा तुझी चरणसेवा ॥ १ ॥

आन नेघों देसी तरी । रिद्धि सिद्धी मुक्ती चारी ॥ २ ॥

संतसगति सर्वकाळ । थोर प्रेमाचा सुकाळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाम । तेणे पुरें माझे काम ॥ ४ ॥

ऋद्धि-सिद्धींवर लाथा मारणारे भक्त इहलोकींची किंवा स्वर्गलोकींची कसलीच सुखें मागत नाहीत. त्यांना तीं नकोच असतात “ तुका म्हणे तुझी नलगे दसोडी ! परि आहे आवडी दर्शनाची ॥ १ ॥ ” असे भक्त निष्काम व फक्कड असतात ! येथे देवाविषयींची कामना ही मात्र कामना समजावयाची नाही. देव भेटावा, त्याने आलिंगावे, त्याचे चरण हृदयीं धरावे, त्याचे प्रेम वाढविणाऱ्या संताच्या मेळ्यांत शिरावे, नामाची अखड आवड असावी, ह्या कामना भक्ताला अवश्य पाहिजेच आहेत त्याचा निरोध सांगितला नाही. देव भेटला म्हणजे त्याच्यापाशीं वायको मागावी, मुलें मागावीत, धन मागावे, लौकिक मागावा, बळ मागावे आणि प्रपंच नोट थाटावा, अश्या कामनाचा निरोध सांगितला आहे. हरिप्रीत्यर्थ हरिविषयक कामना हव्यात, पण प्रपंचविषयक कामना नकोत. विषय पोटात ठेवून देवाचें भजन करणें तें खरें भजन नव्हे. तें वाणिज्य आहे, तो देवधेवीचा व्यापार आहे, ती भक्ति नाही. सकाम भक्तीचा सर्व साधु-संतानीं निषेध केला आहे. ती हरिभक्ति नव्हे, विषयभक्ति आहे ! ‘ निरोधरूपत्वात् ’ ह्या पदानें तिला बोळा घातला आहे. अत्यल्पही विषयेच्छा पोटांत आहे तोंपर्यंत शुद्धभक्तीचा लाभ नाही. विषय हवेत का देव हवा, असा आपला आपल्याशींच खरा विचार करावा विषय हवे असतील तर अजून देव नको आहे म्हणून समजावे. चित्तांत एक विषय तरी राहतील नाहीतर हरी तरी राहिल, दोन्ही राहणार नाहीत. अधार व प्रकाश दोघे एकत्र नादत नाहीत पोहेही खाईन आणि गीतही गाईन हें व्हावयाचें नाही. भागवतात म्हटलें आहे—“ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ ” चित्त हरीचें चिंतन करावयाला मोकळें पाहिजे. स्वर्गभोग भोगावयाला मिळाले तरी भक्ताचें चित्त त्यांना कंटाळून हरीचीच इच्छा करीत असतें. “ हा अंतराय अवचिता । कां ओढवला श्रीभगवंता । दिविभोग भोगता । अनुतापी नित्य ॥ ४४३ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, ६) देवाचाचून भक्ताला त्रैलोक्याचें राज्यही नको असतें स्वर्गलोकाला ज्ञानोबाराथानीं अज्ञानाचा पुण्यमार्ग म्हटलें आहे तात्पर्य, ‘ प्रपंच वोसरो । चित्त तुझे पायीं

मुरो ॥ ' हें भक्ताचें मनोगत असतें. सर्व कामनाना निरोध म्ह अडसर घालून भक्त तो मार्गच बंद करून टाकतो

(८) निरोध म्ह. लौकिक-वैदिक कर्मांचा न्यास असें म्हटले आहे. भक्तिप्रेम पूर्ण वाढलें म्हणजे सर्वच कर्में जीर्णपत्राप्रमाणें अपाप गळून पडतात. देहाचीच जेथें शुद्धि उरत नाही, तेथें कर्मांचें बंधनही उरत नाही, त्याविषयीं बोलावयालाच नको पण हीं सूत्रें मुख्यतः साधकाकरिता सांगितलीं असल्यामुळें त्यांच्यासाठीं नारदमुनि विचार सांगतात. न्यास म्ह. त्याग नव्हे. भक्तिमार्गांत शिरला कीं त्यानें सर्व लौकिक व वैदिक कर्में टाकावींत असा अर्थ व्याख्याचा नाही न्यास कशाचा व कसा करावयाचा ते गीतेत भगवतांनींच सांगितलें आहे. ' काम्याना कर्मणा न्यास ' तो न्यास होय भक्तानें नित्य-नैमित्तिक कर्में करावींत, पण काम्य कर्मांचा न्यास करावा कर्में चार प्रकारचीं-नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध. निषिद्धकर्में- मद्य-माससेवन, चौर्य, परदारामिलाष, इ. हीं कर्में निषिद्ध ह्या नावावरूनच त्याज्य ठरलीं आहेत. काम्य कर्में बंधक होतात, जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यात पाडतात, म्हणून त्याचा त्याग सांगितला आहे नित्य, नैमित्तिक व (व्यवहार सर्वस्वीं सुटला नाही तोंपर्यंत) लौकिक अशीं तीन प्रकारचीं कर्में करावयाला हवींत नारदानीं लौकिक व वैदिक कर्में म्हणून जीं सांगितलीं त्यात वैदिक कर्में तींच नित्य-नैमित्तिक कर्में-वेद-शास्त्र-पुराणोक्त कर्में-होत. आपण वेदधर्मां लोक वेद-शास्त्र-पुराणाना मानितों. वेद सर्वस्वीं मान्य व शास्त्र-पुराणें वेदार्थप्रतिपादक म्हणून मान्य आता भक्ति निरोधरूप आहे व निरोध म्हणजे लोकवेदव्यापारन्यास असें म्हटलें आहे. त्यात न्यास म्हणजे सर्वस्वीं त्याग, असा नारदाचा अर्थ नाही. त्यानीं त्याचा अर्थ पुढील सूत्रात विशद केला आहे. ' सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते सुख वशी ' (गीता ५-१३) कर्मांचा मनानें, चित्तानें न्यास करावयाचा आहे, चित्त कर्मांतून काढून म्हणजे कर्मफलाच्या आकाक्षेंतून सोडवून हरीकडे लावावयाचें व देहानें लौकिक व वैदिक कर्में करावयाचीं, असा न्यासपदाचा अर्थ सर्वसमत आहे. " आलें भागा तें करितों । तुझे नाम उच्चारितों ॥ " असें तुकोवाराय म्हणतात ते ह्याच अर्थानें. " म्हणोनि जें-जें उचित । आणि अवसरेंकरोनि प्राप्त । ते कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥ " (ज्ञानेश्वरी, ३-७८) " म्हणोनि फळीं लाग । साड्ढनि देहसग । कर्में करावीं हा चांग । निरोप माझा ॥ " (ज्ञानेश्वरी, अ. १८). इत्यादि अनेक

 प्रसंगीं गीतेचें खरे रहस्य प्रकट करणाऱ्या ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं सग आणि फलाशा सांडून कर्में करावीत म्हणून सांगितलें आहे. गीतेचा तिसरा व अठरावा अध्याय मननपूर्वक पाहिल्यास न्यास ह्या पदान्ना हाच अर्थ पत्करावा लागेल ज्या भागवतधर्माचें नारद आद्यप्रवर्तक आहेत, त्याचे गीता आणि भागवत हे दोन आधारस्तंभ आहेत व त्यातून कर्मत्याग म्हणजे सग व फलाशा सोडून विहितकर्माचरण, असाच अर्थ सांगितला आहे व तोच नारदांनीं पुढील सूत्रात स्पष्ट केला आहे.

(९, १० व ११) ईश्वराच्या ठिकाणीं अनन्य-अव्यभिचारिणी-एक-निष्ठपणाची-एकविधपणाची अखंड भक्ति ठेवावी व ह्या हरिभक्तीला अनुकूल व पोषक असतील तीं वैदिक व लौकिक कर्में आचरून तद्विरोधी कर्माविषयीं उदासीन राहावें असा ह्या तिन्ही सूत्राचा अर्थ आहे.

(१२, १३, व १४) वरील तिन्ही सूत्रात हरिभक्तीला प्रामुख्य देऊन तदनुकूल कर्में आचरावीत व तद्विरोधी कर्माविषयीं उदासीन असावें म्हणून सांगितलें तेंच बाराव्या भवतु निश्चयदाढ्यादूर्ध्वं शास्त्ररक्षणम्' ह्या सूत्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे हरिभक्तीचा निश्चय प्रथम दृढ कर हें तुझे आद्य व परमश्रेष्ठ कर्तव्य आहे. हा परमलाभ आहे हे नरदेहाचें परम सार्थक आहे. हा निश्चय दृढ करून मग शास्त्ररक्षण कर. हरिभक्ति, हरिप्रेम, हरिप्रसाद हें ध्येय. हें परम साध्य असून शास्त्ररक्षण हें साधन आहे, ही गोष्ट विसरूं नये. शास्त्ररक्षण झालें पाहिजेच, पण त्याहून हरिप्राप्ति मुख्यतः झाली पाहिजे. हें अधिक महत्त्वाचें आहे. म्हणून भक्तिनिश्चय प्रथम दृढ करून मग शास्त्ररक्षण कर तो दृढ झाला नाही तोवर शास्त्रमार्ग सोडूं नकोस; नाही तर हरिभक्तीही नाही व शास्त्रमार्गही नाही असें होऊन तूं पतित होशील. शास्त्ररक्षण म्ह० असें पुढील सूत्रात सांगून देह आहे तोवर भोजनादि कर्में चालवावीत - किंबहुना तीं चालावयाचींच - असें म्हणून नारदांनीं हा विषय संपविला आहे.

ह्यात अनन्यभक्ति आणि शास्त्ररक्षण असे दोन मुख्य मुद्दे आहेत 'अनन्याश्चित्तवन्तो मा', 'मां च योऽव्यभिचारेण' इत्यादि प्रकारे भगवंतांनींच स्वतः गीतेत अनन्यभक्तीचें गौरव केलें आहे. अनन्यभक्ताचा योग-क्षेम चालविणें, त्याला गुणातीत करणें, त्याला मायेतून सोडविणें, त्याला गुरु मिळवून देणें, बुद्धियोग देणें

 व ज्ञानदान करणे, आपल्या स्वरूपीं मिळवून घेणें, हें सर्व श्रीहरिचि करितात. हा मात्र काया-वाचा-मनानें देवाला शरण गेला पाहिजे “ सर्वभावे आलों तुजचि शरण । काया-वाचा-मनेंसहित देवा ॥ १ ॥ आणि दुसरें नये माझ्या मना । राहिली वासना तुझे पायीं ॥ २ ॥ ” ही अनन्यभक्तीची जात तुकोबादि भक्तांनीं आचरून दाखविली आहे. हरीची अनन्यभक्ति करिताना भक्तीचा उत्कर्ष होतेवेळीं शास्त्रनियमाचें उल्लंघन—केवळ हरीसाठीं—झालें तरी बिघडत नाही. ‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ’ हें भगवंताचें वचन सर्वथा मान्यच आहे. वेद-शास्त्राच्या आज्ञाचें उल्लंघन केल्यास निःसंशय पतनाची जोड होणार आहे. वेदाज्ञापालन हें प्रत्येकाचें आद्यकर्तव्य आहे. पण हरिप्रेमाने अंतःकरण परमावधीनें उचंबळून गेल्यास वेद-शास्त्राज्ञा खालींच राहतात, ह्यासाठींच निश्चयदाढ्य प्रथम जास्त महत्त्वाचें सागून नारदानीं त्याच्या खालच्या पायरीवर शास्त्ररक्षणास बसविलें आहे ह्याचें उदाहरण त्यांनींच पुढें २१व्या सूत्रात ‘यथा ब्रजगोपिकानाम्’ म्हणून म्हटलें आहे तेंच होय वस्तुतः पतिव्रताधर्म पाळणें हा स्त्रियाचा मुख्य धर्म. शास्त्र पातिव्रत्यधर्म शिकविते. पण गोपींचें श्रीकृष्णपरमात्म्यावर निरतिशय प्रेम असून त्यासाठीं त्या देह-गेहाचें मानसुद्धा विसरल्या. निश्चयदाढ्य प्रथम व शास्त्ररक्षण नंतर ह्या सूत्राच्या जोरावर गोपींचें गौरव करिता येतें. माया कोण तरतो, ह्या प्रश्नाच्या उत्तरात (सूत्रें ४६-५१) ‘ वेदानपि सन्यसति केवलमविच्छिन्ना-नुरागं लभते ’ असे नारदानींच पुढें म्हटलें आहे ‘ त्रैगुण्यविषया वेदा निह्वैगुण्यो भवार्जुन ’ असा भगवंतानीं—‘ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते ’ म्हणणाऱ्या श्रीकृष्णानीं—अर्जुनास बोध केला आहे त्यातील मर्म हेंच आहे. तथापि हरिप्रेमावाचून अन्य कोणत्याही कारणासाठीं शास्त्रोल्लंघन करणें उचित नाही, तसें केल्यास पतन निश्चयानें होईल हें तात्पर्य आहे.

३ भक्तीचे लक्षण

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

तल्लक्षणानि वाच्यन्ते नानामतभेदात् ॥ १५ ॥

पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः ॥ १६ ॥

कथादिष्विति गर्गः ॥ १७ ॥

आत्मरत्यविरोधेनेति शांडिल्यः ॥ १८ ॥

नारदस्तु तदारपिताखिलाचारता

तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति ॥ १९ ॥

अस्त्येवमेवम् ॥ २० ॥

यथा व्रजगोपिकानाम् ॥ २१ ॥

तत्रापि न माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः ॥ २२ ॥

तद्विहीनं जाराणामिव ॥ २३ ॥

नास्त्येव तस्मिंस्तत्सुखसुखित्वम् ॥ २४ ॥

अर्थ

आता वेग-वेगळ्या मतांप्रमाणे भक्तीचीं लक्षणे कस-कशीं करितात तें पाहूं—
पूजादिकाच्या ठिकाणीं प्रेम असणे म्हणजे भक्ति असें व्यास म्हणतात—
गुणकीर्तनात रागें म्हणजे भक्ति, असें गर्गचार्य म्हणतात. आत्मानुसधान
अखंड ठेवून पूजा-कथादि करणे ही भक्ति, असें शांडिल्य म्हणतात. ह्यानंतर
नारद स्वतःचे मत सांगतात ; सर्व कर्म भगवंताला अर्पण करणे व त्याचें विस्मरण
क्षणभर झालें तरी परमव्याकुल होणे ही भक्ति असें नारद म्हणतात आणि हेंच
खरें आहे व्रजगोपिकाचें निस्सीम प्रेम हेंच ह्याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ह्या
गोपींच्या उदाहरणात श्रीकृष्णाच्या माहात्म्याची त्यांना विस्मृति (पळभरही)
होत होती, असा अपवाद (आरोप) कोणालाही आणितं येणार नाही. कृष्ण
परमात्मा आहे हें ज्ञान त्यांना नसतें तर तें जारप्रेम म्हणता आलें असतें. शिवाय
प्रियपुरुषाच्या सुखानें सुखी होणे ही निरपेक्षता जारप्रेमात असत नाही

स्पष्टीकरण

(१५) नारद ह्यानंतर भक्तीचे लक्षण सांगतात ; पण स्वतःचे मत सांगण्यापूर्वी त्यांनी व्यास, गर्गाचार्य व शांडिल्य यांचीं मते प्रथम सांगितलीं आहेत. भगवंताची पूजा मोठ्या प्रेमानें करावी असे व्यासाचें मत आहे, त्याचें गुणानुवादकीर्तन करावें हें गर्गाचें मत आहे व मुख्यतः आत्मानुसंधान कायम ठेवून सर्व विहित कर्में करावीत असें शांडिल्याचें मत आहे. हीं तीनही मते आपापल्यापरी योग्यच आहेत. देवाची पूजा तन्मय होऊन करणें ही भक्तिच आहे. पूजा करणे, गुणानुवाद गाणें, आत्मानुसंधान ठेवणें हें सर्व उचितच आहे. ह्यात वावगें काय आहे ? नारदांनीं ह्या मताचे खंडण केलें नाहीं, कारण ह्यात विरुद्ध काहीं नाहीं पण ह्यात कांहीं तरी कमीपणा आहे तो भरून काढण्यासाठीं त्यांनीं आपलें स्वतंत्र लक्षण दिलें आहे. साराश, नारदांनीं व्यास-गर्ग-शांडिल्यांचीं भक्तीचीं लक्षणे तुच्छ करण्यासाठीं आपलें भक्तिलक्षण सांगितलें नाहीं, तर त्या लक्षणाची पूर्तता करण्यासाठींच ते सांगितलें आहे. व्यासादिकांच्या लक्षणाना पोषक असेंच त्याचें लक्षण आहे. पोषक म्हणण्यास एक आधारही आहे. एक तर कीर्तनभक्ति प्रचारात आणणारे नारदच आहेत. ते कीर्तनभक्तीचे आद्यप्रवर्तक ' कथादिष्वनुरागः ' ह्या भक्तिलक्षणाला त्याचा विरोध असणें शक्य नाहीं दुसरें असें कीं व्यासाना भागवतग्रंथ लिहिण्यास व ' उत्तमश्लोकगुणानुवर्णन ' करण्यास त्यांनींच प्रवृत्त केलें महाभारत रचिल्यानंतरही व्यासाच्या चित्ताला प्रसन्नता वाटली नाहीं, तेव्हा नारदांनीं त्यांना ' यशो भगवतोऽमलं ' म्ह० भगवंताचें निर्मल यश गाण्यास सांगितलें. भगवंताचें यशोवर्णन व नामग्रहण ज्यात आहे असाच ग्रंथ जगाचें पाप नाहींसें करितो व साधुपुरुष त्याचेंच श्रवण, गायन व कीर्तन करितात. " नामान्यनतस्य यशोऽकितानि यत् । शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ " ह्यानंतर व्यासांनीं श्रीकृष्णगुणवर्णनपर श्रीमद्भागवतग्रंथ रचिला तात्पर्य, नारदाना कीर्तनभक्ति प्रियच होती. तसेंच पूजाभक्ति व आत्मानुसंधान हींही भक्तिलक्षणाशीं विरुद्ध नाहींत म्हणून व्यास, गर्ग व शांडिल्य यांच्या भक्तिलक्षणाना परिपोषक असेंच भक्तिलक्षण नारदांनीं सांगितलें आहे असे वाटते

(१६) पूजादिकांच्या ठिकाणीं अनुराग असणें ही भक्ति होय, असे व्यासाचें मत आहे अर्थात् ही अर्चनभक्ति होय. देवासाठीं वाग तयार करून त्यात गुलाब, मोगरा, जाई, जुई, परिजातक, इ० सुगंधी फुलांचीं झाडे लावणें, त्याची देवाप्रीत्यर्थ

 निगा ठेवणें, फुलें, तुळसी, बेल, वगैरे आस्थेनें व जातीनें तोडून देवगृहाजवळ हारीनें ठेवणें, देवघर गोमयानें सारवून रागोळ्या घालणें, स्नान-संध्यादि नित्यकमें सारून देवासाठीं गंध उगाळणें, देवाला पंचामृतस्नान घालणें, धूप-दीप, नैवेद्य, आरति, धूपारति, सर्व पूजाकर्म सशास्त्र मनःपूर्वक करणें ही अर्चनभक्ति होय. हें पूजाकर्म प्रेमपूर्वक केलें तरीही देव प्रसन्नच होईल. “काया वाचा आणि मनं । चित्तं वित्तं जीवें प्राणें । सद्भावे भगवंत अर्चणें । या नाव अर्चनभक्ति ॥ २९ ॥” (दासबोध, द. ४, स. ५) भगवत्पूजामार्ग व्यासांनीं भागवतात (स्कंध ११, अ २७) मध्ये सविस्तर सांगितला आहे तो नाथमहाराजांच्या टीकेसह पाहिला म्हणजे केवळ पूजामार्गांनेही जीव उद्धरेल असें वाटतें. नाथांनीं पूजाविधि सविस्तर सांगून त्याची खूण सांगितली आहे कीं, “आपले हृदयींचा चिद्धन । मूर्तीमाजिं आवाहन । पूजातीं करुनि विसर्जन । देव हृदयीं जाण ठेवावा ॥ ११३ ॥” आपण पूजा करितों “तेव्हा मूर्तींचें जडपण । निःशेष न देखावें आपण । मूर्ति भावाची चैतन्यघन । मुख्य आवाहन या नाव ॥ २१८ ॥” पूजेला मुख्य प्रमाण श्रद्धा आहे. पूजादि हरिसेवेचें कर्म करीत असतांना देवाचें अनुसंधान ठेवावें. “जेणें तुटें माझें अनुसंधान । तें कर्म त्यागावें आपण । जेणें स्वरूपनिष्ठ होय मन । तें समाधान राखावें ॥ ३५१ ॥” भाविकांनीं पूजाविधि नीट समजून घेण्यासाठीं एकनाथी भागवताचा २७वा संपूर्ण अध्याय अवश्य पाहावा.

(१७) गर्गाचार्यांनीं कीर्तनभक्ति सांगितली आहे. देवाच्याच कथा ऐकाव्या व गाव्या. पूजाभक्तीत आपण व देव असे दोघेच असतो कीर्तनभक्तीत बहुधा दुसऱ्या सजातीय भाविकाची सगतिही असते कीर्तनभक्तीत मुख्यतः सगुणलीला वर्णिलेल्या असतात. ‘सगुणचरित्रें परम पवित्रें हरिचीं वर्णावीं’ ह्या लोकप्रिय पदांत नाथांनीं “सतसंगें अतररंगें नाम बोलवें । कीर्तनरंगीं देवासन्निध सुखेंचि डोलावें ॥ जेणेंकरुनी मूर्ति ठसावे अतारिं श्रीहरिची । कीर्तनमर्यादा हे ऐसी संताचे घरची ॥” ह्याप्रमाणें कीर्तनभक्तीची वाट दाखविली आहे. कीर्तनरंगीं आपल्या सुखात आपण रंगून जावें. “आपुलिल्या सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा ।” असें सांगून समर्थ म्हणतात— “करुणाकीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें । श्रोतयाचीं श्रवणपुटे । आनदें भरावीं ॥ १२ ॥ कंप रोमाच स्फुरणें । प्रेमाश्रुसहित गाणें । देवद्वारीं लोटागणे । नमस्कार घालावे ॥ १३ ॥” कीर्तनांत निर्गुण आणावयाचेंच झालें तर ‘सगुण रक्षून निर्गुण बोलत जावें’. कीर्तनभक्तीत मुख्यतः

सगुणाची जन्म-कर्म, साधु-संताच्या भक्तीचे दाखले व नामस्मरण इतके विषय येतात. 'कथा त्रिवेणीसंगम देव । भक्त आणि नाम ॥' असे तुकोवानी म्हटलेच आहे. कीर्तनात 'जळती दोषाचे डोंगर । शुद्ध होती नारी-नर ॥' हा अनुभवच आहे. कीर्तनाने चित्तातले संदेह नाहीसे होतात, त्रिविध ताप आटतात, जीवाला विश्रंति मिळते, देहमान हरपते, मान-लज्जादि गळतात, अहंकार नष्ट होतो व तात्काळ हरि जोडतो म्हणून टाळ दिंडी हाती घेऊन नाचा व राम कृष्ण-हरि म्हणा' हे हरिप्राप्तीचे सोपे वर्म सतानी जीवांना सांगितले आहे. 'माझेनि नामघोषे । नाहीच करिती विश्वाची दुःखे ।' असे कीर्तन संत करीत असतात तेव्हाचा तो कीर्तनानंद कोणी वर्णावा ? " राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेया थोरा कडसणी करूं । एकसरे आनंदाचे आवारूं । होत जगा ॥ २०२ ॥ कहीं एकाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठाचि केलें आघवें । ऐसे नामघोषगौरवें । धवळले विश्व ॥ २०५ ॥ तो मी वैकुंठी नसे । एकवेळ भानुविंवीही न दिसे । वरी योगियांचीही मानसे । उमरडोनि जाय ॥ २०७ ॥ परी तथापार्शी पाडवा । मी हारपला गिंवसावा । जेथ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥ २०८ ॥ कैसे माझ्या गुणी धाले । देशकाळातें विसरले । कीर्तनसुखें सुखावले । आपणपाचि ॥ २०९ ॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखिळ प्रबध । माजी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती ॥ २१० ॥ " (ज्ञानेश्वरी, अ. ९) ह्याप्रमाणे सर्व साधु-सतानी कीर्तनभक्तीचे गौरव केले आहे. नारदाची मुख्य कीर्तनभक्तिच असल्यामुळे त्यांनी पुढे ३६-३७ ह्या सूत्रात हरिप्राप्तीचे साधन 'अव्यावृत्तभजनात् । लोकेऽपि भगवद्गुणश्रवणकीर्तनात् ।' असेच सांगितले आहे. नारदानी प्रचलित केलेला कीर्तनभक्तीचा हा संप्रदाय महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, अमृतराय, इत्यादि सर्व सतानी चालविला आहे. "मच्चित्ता मद्रतप्राणा बोधयंतः परस्परम् । कथयंतश्च मा नित्य तुष्यति च रमंति च ॥" (श्रीगीता, अ १०-९) ह्याप्रमाणे भगवंतानीच गीतेत कीर्तनभक्ति सांगितली आहे. दोन संत एके ठिकाणी जमले की देवाच्याच गोष्टी सांगतात, ऐकतात ; व "जैसी जवळिकेचीं सरोवरे । कालवती परस्परे ॥" तशी हरिप्रेमाचीच देवधेव करितात. 'तार्चितनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्' असेच प्रेमसुखाचे साटें-लोटें त्याच्यात चालते. देवाचे प्रेम चित्तात जमत चालले म्हणजे सजातीयाशी देवाच्याच गोष्टीची देवधेव करावीशी वाटते ज्या हरिगुणानी हे विश्व भरून उरले आहे त्या हरीच्या दिव्य गुणाची गाणी गात नाचत राहणे व त्यातच आपलेपण विसरून जाणे हे कीर्तन-

 भक्तीचे वर्म आहे. “तैसैचि मातें विश्वीं कथित । कथिलेनि तोषें कथू विसरत । मग तथा विसरामाजि विरत । आगें मने ॥” (ज्ञानेश्वरी, १०-१२८).

(१८) आता शाडिल्याचें भक्तिलक्षण पाहूं. शाडिल्यांचीं भक्तिसूत्रें प्रसिद्ध आहेत. तीं नारदसूत्राहून पुष्कळ विकट व केवळ अद्वैतपर आहेत. आचार्यांनीं विवेकचूडा-मणि भक्तीचें लक्षण जसें बाधलें आहे तसेंच शाडिल्याचेही आहे. “ मोक्षकारणसामग्र्या भक्तिरेव गरीयसी । स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३२ ॥ ” असें आचार्य म्हणतात. आत्मरति, आत्मानुभव हें अद्वैतवाद्याचें मुख्य तत्त्व आहे. आत्मरति हें भक्तीचें लक्षण काहीं बाबगें नाही, पण हा अधिकार फार वरचा व विरळ अशा ज्ञानसंपन्न महात्म्याचा आहे. नारदांनीं या सर्व सूत्रांतून भक्तीचें जें स्वरूप दाखविलें आहे, ते आमच्या महाराष्ट्र सताच्या विचारपरंपरेला जास्त धरून आहे. (सूत्र ८२ पाहा.) देव सगुण व साकार असाच भक्ताना जास्त प्रिय आहे निर्गुणस्वरूपाशीं त्याचा विरोध नाही जें सगुण तेंच निर्गुण, जो साकार तोच निराकार, जें ब्रह्म तेंच श्रीकृष्णस्वरूप हें यद्यपि खरें, तथापि प्रेमळ भक्ताना सगुण-साकार देवच पाहिजे असतो. ज्याच्या पायावर डोकें ठेवितां येईल, ज्याची हातांनीं पूजा करिता येईल. ज्याचें रूप डोळे भरून पाहता येईल, ज्याचें ध्यान करिता येईल, ज्याच्याशीं प्रेमाच्या दोन गोष्टी बोलता येतील, असा सगुण-साकार देवच भक्ताना फार आवडतो. ब्रह्म सिद्धच आहे तें कोठें पळून जातें ? ‘ ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ’ ह्यात सगळे ब्रह्मज्ञान आलेलें आहे. चार दोन वेदान्तपर उत्कृष्ट ग्रंथ जाणत्याकडून समजून घेतले म्हणजे शाब्दिक ब्रह्मज्ञान होतें, पण तेंच ब्रह्म सगुणरूपाची बुंधी घेऊन प्रत्यक्ष प्रगट झालेलें भक्ताना हवें असतें. “ नलगो हे मज तुझे ब्रह्मज्ञान । गोजिरें सगुण रूप पुरे ॥ १ ॥ ” “ नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थितिभाव । मी भक्त तूं देव ऐसें करीं ॥ १ ॥ दावी रूप मज गोपिकारमणा । ठेवूं दे चरणांवरी माथा ॥ २ ॥ ” “ स्वमुखें जी तुम्ही सांगा मज सेवा । ऐसें माझें देवा मनोगत ॥ १ ॥ बोलें परस्परें वाढवावें सुख । पाहावें श्रीमुख डोळेभरी ॥ २ ॥ ” “ काय सायुज्यता मुक्तीसवें चाड । देव-भक्त कोड तेथे नाही ॥ १ ॥ ” इत्यादि अभंगचरणातून तुकोबारायांनीं भक्ताची आर्त्त कोणत्या जातीची असते, तें दाखविलें आहे. नाथमहाराज भागवतात (अ० ११) म्हणतात- “ विद्युरलें तें तूप होये । थिजलें त्यापरिस गोड आहे । निर्गुणापरिस सगुणीं पाहे । अति लवलाहे स्वानदु ॥ १४५९ ॥ निर्गुणाचा बोध कठिण । मन-बुद्धि-वाचें अगम्य

भक्तीचे लक्षण

जाण । शास्त्रासी न कळे ऊण-खूण । वेदीं मौन धरियेले ॥ ६० ॥ तैशी सगुण-
मूर्ति नव्हे जाण । सुलभ आणि सुलक्षण । देखता जाय भूक तहान । निवताहे
मन सप्रेमें ॥ ६२ ॥ जो नित्यसिद्धु सच्चिदानंदु । प्रकृतिरूप परमानंदु । सगुण
जाला जी गोविंदु । स्वानंदकंदु स्वलीळा ॥ ६३ ॥ ” ह्यानंतर सगुणरूपाचे
मनोहर ध्यान वर्णून नाथराय पुढें म्हणतात— “ दीपकळिका हातीं चढे । तें
घरभरी प्रकाशु सांघडे । माझी मूर्ति जें ध्यानीं जडे । तें चैतन्य आतुडें अवघेंचि
॥ १४९९ ॥ ” तात्पर्य काय कीं आधीं सगुणप्रेम दृढावले व सगुणध्यानात
तन्मयता झाली कीं निर्गुणबोध अपाप होतो असा भक्ताचा अनुभव आहे
‘ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ’ असे देवांचेही सांगणें आहे.
भक्तिपंथात निर्गुणाची किंमत कमी नाही, पण सगुणध्यानात साधक प्रथम
रंगला पाहिजे. तसा तो रंगला म्हणजे ‘ चैतन्य आतुडें अवघेंचि ’ म्ह. अद्वैता-
नुभव अपाप होतो, हा कटाक्ष आहे. केवळ अद्वैतवादी व आमचे अद्वैती भक्त
याच्यात फरक आहे तो हा निर्गुणाना दोषेही मानितात, दोषानाही ते हवें, पण
गुरुमुखानें अद्वैतशास्त्र श्रवण करून अद्वैतानुभवाला एकदम झोंबावयाला अद्वैती
जातात व सगुणध्यान-भजन-पूजनद्वारा, सगुणसाक्षात्कारद्वारा निर्गुणपदाला भक्त
पोहोचतात. शाडिल्याचे भक्तिलक्षण पहिल्या वर्गीला धरून असल्यामुळें नारद
भक्तमतानुसार आपलें भक्तिलक्षण वेगळें सांगायला प्रवृत्त झाले आहेत पूजा,
कथा व अद्वैत ह्याना पुढें करणारीं व्यास, गर्ग व शाडिल्य यांचीं मते सगुण तीं
थोडीं अपुरी वाटल्यामुळें नारदांनीं वेगळे भक्तिलक्षण केले आहे पूजा व कथा
याचे महत्त्व वर वर्णिलें आहेच, पण त्यातसुद्धा बहुधा अनुभव असा दिसतो
कीं पूजा किंवा कथा होईतां काहीं प्रेमळाची वृत्ति कांहीं काळ तन्मय होत असते.
पण पूजा किंवा कथा संपली कीं व्यवहारांत चार-चौघासारखेच ते वागतात.
पंढरपुरच्या बडव्यासारखे देवापारीं नित्य बसणारे पुजारी किंवा गावोगांव
फिरणारे कथेकरी पाहूनच तुकोबासारख्यानाही “ पुजान्याशीं कैचा देव ।
कथड्याशीं कैचा भाव ॥ १ ॥ ” असे वाटतें ! हे धनकामनेनें पूजा व कथा
करणारे लोक सोडले व आवडीनें करणारे पाहिले तरी बहुधा पूजा व कथा
होईपर्यंतच त्याची वृत्ति चांगली होत असते पूजा व कथा ह्या बाह्य शारीरक्रिया
आहेत अतरंगातसुद्धा प्रेम असेल तरच त्या उपकारक होतील ; नाही तर बरें
सत्कर्म आहे, एवढीच संतुष्टि मानावी लागेल तात्पर्य, व्यास, गर्ग व शाडिल्य

 ह्याचीं भक्तिलक्षणें आपापल्यापरी ठीकच आहेत एवढ्यापुरती त्यांना मान्यता देऊन नारदानीं पुढें आपलें भक्तिलक्षण सांगितलें आहे.

(१९-२०) सर्व कर्में भगवंताला अर्पण करणें, त्याचें अखंड स्मरण करणें व क्षणभरही विस्मरण झालें असता परम व्याकुळ होणें, हें नारदानीं भक्तीचें लक्षण केलें आहे आतां सर्व कर्में भगवंताला अर्पण करणें म्हणजे आपण अहंकार (सग) व फलाशा ह्यापासून मुक्त होणें होय. भगवतांनीं गीतेंतही हाच बोध केला आहे “ यत्करोष्वि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ ९ - २७ ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मा ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ १२ - ७ ॥ ” हाच उपदेश गीतेंत भगवतांनीं जागोजाग केला आहे. “ मयि संन्यस्य कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ” (३ - ३०); ‘ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ’ (४ - २४); ‘ मत्कर्मपरमो भव ’ (१२ - १०), ‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ’ (१८ - २६) इत्यादि श्लोकांचा भावार्थ हा आहे कीं कायिक, वाचिक, मानसिक सर्व कर्में भगवंताला अर्पण करून म्हणजेच त्याचा संग व फलाशा टाकून आपण मोकळें व्हावें व अनन्यभक्तीनें त्याचें अखंड चिंतन करावें, म्हणजे तो जन्म-मृत्युरूप भवसागरातून उद्धरून नेईल भागाला आलेलीं वैदिक व लौकिक कर्में करावीं; पण हें कर्म, मी कर्ता व ह्याचें हें फळ मिळालें पाहिजे ही वासना, हें सर्व चित्तातून काढून टाकावें मालक देव, आपण त्याचे सेवक. त्यानें काम उठाव म्हटले म्हणजे करावयाचें, मग त्याचें फळ बरे वाईट कांहींही होवो, अशी बुद्धि ठेवून म्हणजे देह प्रपंचाला व चित्त हरीला वाहून त्याचेच अखंड ध्यान करणें ही भक्ति होय. “ मनं वाचा देहं । जैसा जो व्यापार होये । तो मी करीत आहे । ऐसें न म्हणे ॥ ११७ ॥ करणे का न करणें । हें आवघें तोचि जाणे । विश्व चळतसे जेणें । परमात्मेनि ॥ ११८ ॥ माळिये जेउतें नेलें । तेउतें निवातचि गेलें । तथा पाणिया ऐसें केलें । होआवे मा ॥ १२० ॥ आणि जें जें कर्म निपजे । तें थोडें बहु न म्हणिजे । निवातचि अर्पिजे । माझ्या ठायीं ॥ १२३ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० १२) सर्व प्रपंच देवाचा, मालक देव, असें मानून आपण नाहींसें होऊन जावें. देव विश्वाचा मालक व

भक्तीचें लक्षण

 चालक आहे. “गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं
 निधानं बीजमव्ययम् ॥” (गीता, अ० ९) ह्यावर ज्ञानोबाराय म्हणतात—
 “ विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा एथ पंडुसुता । मी गोसावी समस्ता । त्रैलोक्याचा
 ॥ २८० ॥ आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी उगें नसावें । पावकें दाहावें ।
 वर्षावें जळें ॥ २८१ ॥ पर्वतीं बैसका न संडावी । समुद्रीं रेखा नोलाडावी ।
 पृथ्वीया भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ॥ २८२ ॥ म्या बोलविल्या वेद बोले ।
 म्या चालविल्या सूर्य चाले । म्या हालविल्या प्राण हाले । जो जगातें चालिता
 ॥ २८३ ॥ जो होय मज अनन्यशरण । त्याचें निवारीं मी जन्म-मरण । यालागीं
 शरणागता शरण्य । मीचि एक ॥ २८४ ॥ ” अशा विश्वात्म्या श्रीहरीला
 सर्वभावानें शरण गेल्यावर मीपणाचा फुंज उरणार नाही. तो विश्वात्मा सर्वांचा
 सूत्रधार आहे, सर्वांची दोरी हालविणारा आहे, आपल्याही शरीररथाचा तोच सारथि
 आहे, हें जाणून त्याच्या हातीं दोऱ्या घाव्यात अर्जुनानें आपल्या रथावर
 श्रीकृष्णाला बसवून हेंच सुचविलें आहे ! लगाम देवाच्या हातीं घावा व
 ‘ करिष्ये वचनं तव ’ ह्याप्रमाणें त्याचा हुकूम उठावणारा सेवक व्हावें. आपण
 आपल्या हातीं लगाम ठेविला तर तो उदासीन होतो व कर्मफळ आपल्याला
 भोगावें लागते. तो दिवटा आहे, आपण नुसतें त्याच्यामागें जावें. “ हेचि थोर
 भक्ति आवडते देवा । सकल्पावी माया संसाराची ॥ ” असे थोडक्यात तुकोबारायानीं
 सांगितलें आहे “ दारासुतग्रहप्राण । करावें भगवतासि अर्पण । हे भागवतधर्म
 पूर्ण । मुख्यत्वे भजन या नाव ॥ २९८ ॥ हेतुक अथवा अहेतुक । वैदिक लौकिक
 स्वाभाविक । भगवंतीं अर्पें सकळीक । या नाव देख भागवत धर्म ॥ ३४६ ॥ उदकीं
 तरंग अति चपळ । जिकडे जाय तिकडे जळ । तैसें भक्ताचें कर्म सकळ । अर्पें
 तत्काळ भगवंतीं ॥ ३४७ ॥ ” (एकनाथी भागवत, अ० २) असो. देवाचें
 व सर्व भक्ताचें जें जीवना सागणें आहे तेंच नारदानीं भक्तिलक्षणात
 ‘ तदर्पिताखिलाचारता ’ ह्या पदात सांगितलें आहे. सर्व कर्म देवाला अर्पण करून
 चित्त प्रपंचातून मोकळें करावें, तें श्रीहरीला अर्पून अखंड त्याचेंच भजन करावें
 आणि तें हरिचरणीं प्रेमानें इतकें दृढ जखडून टाकावें कीं त्याला पळभरही तें पद
 सोडून जावेंसें वाटूं नये, इतकेंच काय, पण त्याला त्या पदाचा अल्पाहि वियोग
 होताच ‘ जीवनावेगळी मासोळी ’ तसें तें अत्यंत व्याकुळ व्हावें हें नारदानीं
 भक्तीचें लक्षण केलें आहे. तुकोबानीं “ हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर

 न व्हावा ॥ १ ॥ ” हेच देवापार्शी मागितलें आहे. विस्मरणाभाव म्हणजेच अखंड स्मरण “तुका म्हणे असो सुखें । गाऊं मुखें विठ्ठल ॥” नारदांनीं नुसतें ‘स्मरण’ म्हटलें असतें तरी चाललें असतें, पण “विस्मरणे परमव्याकुलता” हें पद घालून प्रेमाची तीव्रता सुचविली आहे. “हरी तुझे नाम गाईन अखंड । याविण पाखाड नेणें काहीं ॥” ह्यांत तुकोवानीं नामस्मरणावाचून इतर सर्व कर्मांना पाखाड म्हटले आहे. नामस्मरणानें तन्मयता होते व “आठवचि नाहीं सुख-दुःखा” असें होऊन जातें. सर्व देवाचें म्हणून देवाला सर्व कर्में अर्पण करणें व त्याच्या अखंडस्मरणांत राहता-राहता पळभरही विस्मरण झालें तर व्याकुळ होणें हें भक्तीचें लक्षण नारदांनीं सांगितलें आणि हेच पुन्हा निश्चयाने “अस्त्येवमेवम्” ह्याप्रमाणे सागून असें उदाहरण दाखविण्यास ते पुढे सरसावले.

(२१-२४) नारदांनीं आपल्या भक्तिलक्षणाला बरोबर उतरणारें उदाहरण गोपींचें दिलें आहे व गोपींच्या श्रीकृष्णभक्तीचे मर्म २२ व २४ सूत्रात दोन सुंदर मुद्दे पुढें करून विशद केले आहे. गोपी बहुधा सर्व विवाहित स्त्रिया असून कुलीन होत्या त्यांना आई-बाप, पति-पुत्र, जावा-नणंदा, सासू-सासरे, दीर-भावजया सर्व आस असून त्यांचें श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं निरतिशय प्रेम होतें व हें त्यांच्या पतींनाही माहित होतें. श्रीकृष्ण परमात्मा आहे हें गोपींना ठाऊक होतें श्रीकृष्णाचें ईश्वरत्व पळभरही त्या विसरत नव्हत्या व कृष्णसुखानें सुखी होऊन जाण्याइतकी दिव्य निरपेक्षता त्यांच्या प्रेमात होती. जाराच्या प्रेमात ह्या दोन्ही गोष्टी नसतात. कामी स्त्रियाचें परपुरुषांवर जें प्रेम असतें त्यास तो परपुरुष कोणी महात्मा आहे अशी त्यांची बुद्धि नसते. तोही आपल्यासारखा विषयलंपट अजितेंद्रिय क्षुद्र प्राणी आहे हें त्यांना माहित असतें. शिवाय त्या केवळ कामभोगार्थ त्याशीं रत होत असल्यामुळे त्यांच्या सुखानें सुखी होण्याइतकी आत्मनिरपेक्षता त्यांच्या ठिकाणीं शक्यच नाहीं तेव्हा गोपींच्या श्रीकृष्णप्रेमाची मीमासा करिताना पुढील चार गोष्टी लक्ष्यात ठेवावयाच्या आहेत—

(१) तदर्पिताखिलाचारता— गोपींनीं आपलें तन-मन-धन श्रीकृष्णाला वाहिलें होतें. त्यांना जागृतींत व स्वप्नातही श्रीकृष्ण दिसत होते. त्यांच्या सर्व कर्मांची मोहर श्रीकृष्णाकडे होती श्रीकृष्णाचें दिव्य रूप व गुण पाहून त्या देहभाव विसरून जात. श्रीकृष्णाच्या गोष्टींपुढें त्यांना संसाराच्या भाकडकथा

आठवत नसत. श्रीकृष्णप्रेमापुढे त्यांना देह-गोह, पति-पुत्र, इ० सर्व तुच्छ झाले होते. त्या सत्ताराला पूर्ण विटल्या असून अतर्बाह्य कृष्णमय झाल्या होत्या.

(२) तद्विस्मरणे परमव्याकुलता- रासक्रीडाप्रसंगीं मध्येच श्रीकृष्ण एकदम गुप्त झाले तेव्हाची त्याची व्याकुलता मोठ-मोठ्या भक्तानाही मोहून टाकीत आली आहे भागवतांतील रासपंचाध्यायी व त्यातील गोपीगीत पाहिलें म्हणजे ईश्वरभक्तीची सीमा गोपींनीच करून दाखविली आहे असें प्रेमळास वाटल्यावाचून राहणार नाही. त्याचा शोक ऐकून पाषाणाचेंही चित्त उल्लेख.

(३) माहात्म्यज्ञान- श्रीकृष्णाचीं जन्मापासूनचीं सर्व अद्भुत चरित्रें त्यांनीं पाहिलेलीं असल्यामुळे तो साक्षात् परमात्मा आहे ह्याचें पूर्ण ज्ञान त्यास होतें व ह्या त्याच्या भावनेत तो क्वचित् लीलेनें खंड पाडी. त्याशिवाय सहसा खंड पडला नाही.

(४) तत्सुखसुखित्वम्- श्रीकृष्णावर कसलाही प्रसंग आला तरी तो परमेश्वर असून सर्व संकटातून पार पडेल हें माहित असूनही प्रेमातिशयामुळे त्याच्या वृत्ती घाबऱ्या होत व श्रीकृष्णाच्या सुखात त्या आपलेपण विसरून विरघळून जात. ह्या चार कारणामुळे भक्तोत्तम गोपींचें उदाहरण नारदानीं दिलें आहे तें सर्वस्वी योग्य आहे.

गोपींची श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं मनुष्यबुद्धि नव्हती. तो परमेश्वर आहे असें त्या जाणून होत्या. जन्मादारभ्य श्रीकृष्णाचीं लोकोत्तर दिव्य चरित्रें त्यांनीं पाहिलीं होती श्रीकृष्णाचें परमसुंदर रूप व त्याच्या मुरलीचा मधुर ध्वनि ह्यांनीं त्या वेडावून गेल्या होत्या. “ मनें हरिरूपीं गुंतल्या वासना । उदात्त या सुना गौळियाच्या ॥ ” हा तुकोबाचा अभंग पाहोवा श्रीकृष्ण साक्षात् ईश्वर, सर्वोत्तरीामी, गुणातीत, सर्वसाक्षी होते. गोपींचें गृहिणी म्हणून पति-पुत्रावर प्रेम असावयास पाहिजे होतें. पण त्याच्या सर्व प्रेमाचा विषय एक श्रीकृष्ण झाल्यामुळे त्याला परमार्थदृष्टीनें ‘ व्यभिचार ’ असें कौतुकानें नाव दिलेलें आहे. गोपी कामानें प्रथम प्रवृत्त झाल्या खऱ्या, पण त्या मन्मथमन्मथानें त्यांना निष्काम केले व त्याचें निरुपचार प्रेम श्रीकृष्णावर जडलें. “ निरुपचारा प्रेमा । विषो होय जे प्रियोत्तमा । तें दुजें नव्हे कीं आत्मा । याचिलागीं ॥ ” असें शानोबारायानीं म्हटलें आहे. ज्याचे अखंड ध्यान होतें तद्रूपता प्राप्त होते हा न्याय आहे. ‘ ज्याचें जया ध्यान । तेंचि होय त्याचें मन ॥ ’. शानोबारायानीं म्हटले आहे कीं, कोणत्याही का

 मिषानें होईना - ' भक्ति का विषयविरागें अथवा वैरें '- भक्तीनें, ज्ञानानें, द्वेषानें, छलबुद्धीनें, पण देवाकडे चित्त वळलें म्हणजे देवाचेंच पद मिळतें. " पाहे पा वल्लभाचेनि व्याजें । तिया ब्रजागनान्नि निजें । मज मिनलिया काय माझें । स्वरूप नव्हती ? ॥ ४६५ ॥ नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पधिजेचि काय कसें ? । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ? ॥ ४६६ ॥ अगा सोयरेपर्णेचि पाडवा । माझे तायुज्य यादवा । कीं ममत्वे वासुदेवा- । दिका सकळा ॥ ४६७ ॥ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इया भक्ता मी धनुर्धरा । प्राप्य जैसा ॥ ४६८ ॥ तैसाचि गोपिकासि कामें । तया कंसा भयसभ्रमें । घेरा धातका मनोधमें । शिशुपालादिका ॥ ४६९ ॥ भलतिया जाति जन्मावें । मग भजिजे का विरोधावें । परि भक्ता का वैरिया व्हावें । माझियाचि ॥ ४७२ ॥ " (ज्ञानेश्वरी, अ. ९)

तात्पर्य, गोपिका कामबुद्धीनें जरी प्रथम श्रीकृष्णाकडे वेधल्या गेल्या तरी त्या कृष्णरूप होऊन निष्कामच झाल्या. गोपींना श्रीकृष्णाचा वेध दृढ लागला होता " तुका म्हणे छंदें । येणें मोहिलीं गोविंदें ॥ " गोपींच्या वेधाबद्दल नाथमहाराज म्हणतात-

" रासक्रीडा गोपीकांप्रति । कोणी म्हणेल कामासक्ति । तेथ कामाची कैचि प्राप्ति । ऐक निश्चिती उद्धवा ॥ १५० ॥ जेथ मी क्रीडें आत्मारामु । तेथ केविं रिषे बापुडा कामु । माझे कामे गोपिका निष्कामू । कामसभ्रमु त्या नाहीं ॥ १५४ ॥ जेथ माझा क्रीडासुखकह्योळ । तेथ कोण स्मरे काळ वेळ । गोपिकांचे भाग्य प्रबळ । माझें सुख केवळ पावल्या ॥ १६० ॥ ऐसियासी म्या निचाडता । कृतघ्नाचे परी साड्ढनि जाता । माझ्या वियोगकाळींची व्यथा । पाघाण पाहतां उतटती ॥ १७५ ॥ यापरी मजवेगळ्या असता । मागे माझी कथावार्ता । सदा माझें स्मरण करिता । मदाकारता पावल्या ॥ १७६ ॥ करिता दळण-काडण । माझे दीर्घस्वरें गाती गुण । कीं आदरिल्या दधिमंथन ! । माझे चरित्रगायन त्या करिती ॥ १७७ ॥ करिता सडासंमार्जन । गोपिकासी माझे ध्यान । माझेनि स्मरणे जाण । परिये देणें बाळका ॥ १७८ ॥ गार्थीचें दोहन करिता । माझे स्मरणीं आसक्तता । एवं सर्वकमीं वर्तता । माझ्या विसराची वार्ता । विसरल्या ॥ १७९ ॥ करितां गमनागमन । अखंड माझ्या ठायीं मन । आसन भोजन प्राशन । करिता मद्दधान तयांसी ॥ १८० ॥ ऐसी अनन्य ठायींच्या ठायीं । गोपिकासि माझी प्रीति पाहीं । त्या वर्तताही देहगेहीं । माझ्या ठायीं विनटल्या ॥ १८२ ॥

भक्तीचे लक्षण

 यापरी बुद्धि मदाकार । म्हणोनि विसरल्या घर-दार । विसरल्या पुत्र भ्रतार ।
 निजव्यापार विसरल्या ॥ १८३ ॥ विसरल्या विषयसुख । विसरल्या द्वंद्वदुःख ।
 विसरल्या तहान-भूक । माझेनि एक निदिध्यासें ॥ १८४ ॥ जेणें देहे पति-पुत्रातें ।
 आस मानिलें होतें चित्तें । तें चित्त रातलें माते । त्या देहातें निरसोनि ॥ १८५ ॥
 विसरल्या इहलोक परलोक । विसरल्या कार्य-कारण निःशेख । विसरल्या नाम-रूप
 देख । माझे ध्यानसुख भोगता ॥ १८६ ॥ जेविं का नाना सरिता । आलिया सिंधूते
 ठाकिता । येथें पावोनि समरसता । नामरूपता विसरल्या ॥ १८८ ॥” (एकनाथी
 भागवत, अ० १२)

गोपींची भगवद्भक्ति इतकी निरुपम होती कीं कवीरासारख्यानाही आपली
 भक्ति त्याच्यापुढें तुच्छ वाटली ! काशीस एकदा कवीराच्यामागे हजारों
 भाविकजन त्यांच्या नावाचा जयजयकार करीत धावत असताना कबीर साहेब
 झटकन् मार्गें वळून म्हणाले—

दोहा

कबीर कबीर क्या कहे जा जमुनाके तीर ।

एक गोपिके प्रेसमे बहे गये कोटि कबीर ॥

“कबीर-कबीर काय करीत बसलात ! यमुनेच्या तीरावर जा. एकेका गोपीच्या
 प्रेमात कोट्यवधि कबीर वाहून जातील !”

४ भक्तिसाधनविचार

क्रक

सा तु कर्मज्ञानयोगेभ्योऽप्यधिकतरा ॥ २५ ॥

फलरूपत्वात् ॥ २६ ॥

ईश्वरस्याप्यभिमानद्वेषित्वाद्दैन्यप्रियत्वाच्च ॥ २७ ॥

तस्या ज्ञानमेव साधनमित्येके ॥ २८ ॥

अन्योन्याश्रयत्वमित्यन्ये ॥ २९ ॥

स्वयंफलरूपतेति ब्रह्मकुमारः ॥ ३० ॥

राजगृहभोजनादिषु तथैव दृष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

न तेन राजपरितोषः क्षुच्छांतिर्वा ॥ ३२ ॥

तस्मात्सैव ग्राह्या मुमुक्षुभिः ॥ ३३ ॥

अर्थ

कर्म, ज्ञान व योग ह्यापेक्षा भक्तिच श्रेष्ठ आहे, कारण भक्ति ही फलरूप आहे व ईश्वरालाही अभिमान आवडत नाही आणि दैन्यच प्रिय आहे. ज्ञान हेच भक्तीचें साधन आहे असें कोणी म्हणतात, ज्ञान व भक्ति हीं अन्योन्यावलंबी आहेत असेंही कोणी म्हणतात, पण भक्ति ही स्वयंफलरूपिणी आहे, असें नारदाचें मत आहे राजगृह व भोजन इत्यादि ठिकाणीही असेंच दिसते. राजवाडा नुसता पाहून आल्यानें काहीं राजाची प्रसन्नता जोडत नाही किंवा भोजनाची नुसती तयारी पाहून काहीं भुक्तेचें निवारण होत नाही. म्हणून संसारातून तरून जाण्याची इच्छा करणारानीं (मुमुक्षुंनीं) भक्तीचाच मार्ग धरावा.

स्पष्टीकरण

(२५-२७) ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग तीन आहेत, कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व योगमार्ग. पण भक्तिमार्ग हा ह्या तिन्ही मार्गांहून श्रेष्ठ आहे हे तिन्ही मार्ग चुकीचे नाहीत, इतकेंच काय पण त्या-त्या मार्गांचें बरोबर मर्म समजून मनुष्य

 चालला तर ते मार्ग ईश्वराकडेच नेऊन पोहोचवतील, पण त्या मार्गात खळगे फार आहेत कर्माचा कर्मठपणात, ज्ञानाचा अभिमानात व योगाचा दंभात परिपाक झालेला पुष्कळदा दिसतो व कर्मी, ज्ञानी व योगी हे बहुधा सर्वांचे पुतळे बनलेले आढळतात. भक्तिमार्गाने जाणारा मनुष्य देवाकडे स्वामित्व देऊन आपण त्याचा दीन दास बनून राहतो तो आपल्या बुद्धीची प्रौढी गात नाही. माझ्या कर्तृत्वाने, बुद्धीने किंवा सामर्थ्याने मी अमूक केले असे तो समजत नाही, तर सर्व करणे देवाचे आहे असे मानून देवाच्या पायी लीन होऊन जातो. देवाला अभिमान आवडत नाही, त्याला दैन्य आवडते तुकोबा म्हणतात—“देव सोयरा देव सोयरा । देव सोयरा दीनाचा ॥ १ ॥” भक्त असा दीन असतो म्हणून कर्मी, ज्ञानी व योगी अशापेक्षा देव भक्ताकडेच चटकन वळतो.

अभंग

कृपावंते किती । दीने बहु आवडती ॥ १ ॥

त्यांचा भार वाहे माथा । करी योग-क्षेम-चिंता ॥ २ ॥

भुलों नेदी वाट । करीं धरुनि दावी नीट ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जीवे । अनुसरता एका भावे ॥ ४ ॥

एकभावाने, एकनिष्ठेने हरीला शरण गेलेला भक्त त्याला फार आवडतो, ‘जो थे मज अनन्यशरण । त्याचे निवारीं मी जन्म-मरण ॥’ अशी देवाची प्रतिज्ञा आहे देवाला दैन्य प्रिय आहे, अर्थोत्तच अभिमान प्रिय नाही. निर्मानमोह म्ह. अभिमान व मोह ज्यांचे गळाले आहेत अशाच पुरुषाना अव्यय पदाची (श्रीहरिचरणाची) प्राप्ति होते (गीता १५-५). कंस, रावण, हिरण्यकशिपु, इत्यादि दैत्य अभिमानानेच बुडाले व नारद, ध्रुव, अक्रूर, प्रल्हाद, इत्यादि असख्य भक्त विद्या वय-ज्ञान-तपादिकाचा अहंकार सोडून हरिचरणीं लीन झाल्यानेच तरले. अहंकारानेच हरि दुरावतो व दैन्याने जवळ होतो म्हणूनच तुकोबासारखे भक्तराज “नीचपण बरवे देवा । न चले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥” “लहानपण दे गा देवा । मुगी साखरेचा रवा ॥” असेच देवापाशीं मागणे मागतात नम्र होणे, लवणे, लोटागणे घालणे ह्यासारखी बलवत्तर दुसरी शक्ति नाही वस्तुतः मौज अशी आहे की लहान होणे म्हणजेच मोठे होणे आहे ! ‘अणोरणीयान्’ होणे म्हणजेच ‘महतो महीयान्’ होणे आहे ! ‘अणु रेणू या थोकडा’ होऊनच ‘तुका

आकाशाएवढा झाला ! अणु-रेणुपेक्षां लहान होणें म्हणजेच ' अह निःशेष पुसून टाकणें होय. अहं नेहमींच ' लघु ' मर्यादित असतें. तें नाहींसैं झालें म्हणजेच उरलें तें सगळें बृहत् ' ब्रह्म 'च होय ! हें ' अहं ' दुजेपणाचे भूत उत्पन्न करितें त्याचा नेपत्ता करून टाकावा कीं मग हरिच उरतो. " दुजें खंडें तरी । उरला तो अवघा हरि " आणि त्याला धुंडावयालाही मग लाव नको जावयाला— आपणाबाहेरी । नलगो ठाव धुंडावा ॥ असो. तर अभिमान हा हरीला दुरावणारा असल्यामुळें व कर्म-ज्ञान-योगादि हरिप्राप्तीच्या साधनात तो उत्पन्न होण्याचा अधिक संभव असल्यामुळे ह्या साधनापेक्षा दीनता ज्यानें उत्पन्न होते व अभिमानाचा नाथनाट होतो असा भक्तिपंथच अधिक श्रेयस्कर आहे व म्हणून साधकांनीं भक्तीचाच आश्रय करावा. देवांनींच स्वतः उद्धवाला ' भक्त्याहमेकया ग्राह्य ' म्ह० मी केवळ भक्तीनेंच वश होणारा आहे असें सांगतांना म्हटले आहे का न साधयात मा योगो न साख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथाभक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥ " (श्रीभागवत, स्कंध ११, अ० १४) भक्तिमार्ग हा वरील तिन्ही मार्गापेक्षा श्रेष्ठ म्हणण्याचें पहिलें कारण हें आहे. दुसरें कारण असें आहे कीं भक्ति फलरूपिणी आहे भक्ति म्ह० प्रेम, ह्यापासून दुसरें कांहीं मिळवावयाचे नसतें. प्रेमाचें साजुक, कोंवळें सुख भोगण्यातच भक्त रंगून जातो. ' सुखीं नाम हातीं मोक्ष ' असा हा रोकडा व्यवहार आहे. ह्यात उधारी नाहीं. जस-जशी भक्ति करीत जावी तस-तसा आनंद वाढत असतो. " पूर आला आनंदाचा । लाटा उसळती प्रेमाच्या ॥ १ ॥ " असा हा भक्तिसुखाचा अनुभव आहे पण केव्हां ? ' विडुल सागडी बाधूं ' तेव्हा जो-जों नामस्मरणाचा छंद वाढेल तो-तो ' श्रीरग अंगा येईल ' भक्ति हें केवळ साधन नाहीं तर साध्य आहे. भक्ति हेंच भक्तीचें फल आहे. ह्याला अधिकाराची अपेक्षा नाहीं, बुद्धिवैभवाची गरज नाहीं, इंद्रियें कोंडावयाचें कारण नाहीं, फक्त एक श्रीहरि पाहिजे अशी अत्यंत आवड उत्पन्न झाली म्हणजे झालें. देव पाहिजे, मनापासून देवच पाहिजे अशी तगमग सुरू झाली कीं तो भक्तीचा सोहळा मोगूं लागतो. कोणत्याही जातीचा, कसल्याही परिस्थितीतला, केवढाही मंदबुद्धीचा, कोणत्याही वयाचा मनुष्य असो,—त्याला अतःकरणपूर्वक देव ह्वासा झाला कीं तो भक्तकोटींत प्रविष्ट झालाच. त्याला बाह्य साधनाची आवश्यकता नाहीं व उपाधींचा अडसर नाहीं तो देवालाही वेध लावतो

अभंग

गौळियाचीं ताकपिरें । काय पोरें चागलीं ॥ १ ॥

केवढा त्याचा छंद देवा । काय सेवाभक्ति ते ॥ २ ॥

काय उपास पडले होते । कण्याभोवत्या विदूराच्या ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कुब्जा दासी । रूपराशि हीनकळा ॥ ४ ॥

भगवंतानींही गीतेंत आपली माया दुरत्यय आहे म्हणून सांगितलें आहे, पण लागलेंच ' मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ' (अ० ७-१४) असें म्हटलें आहे माझ्या भक्तांना - ' तेषा सततयुक्ताना भजता प्रीतिपूर्वकं ' - मी बुद्धियोग देतो व त्याचे ' अज्ञानजं तमः ' मी स्वतः नाहीसें करितों, (अ० १०-११,११) असें देवानीं मोठ्या प्रेमानें सांगितलें आहे, जे सर्व कर्म मला अर्पण करितात व ' अनन्येनैव योगेन मा ध्यायंत उपासते ' म्ह० अनन्य भावानें माझ्या ध्यानात रंगून जातात, ' तेषामह समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ' असें देवानीं भक्तप्रेमानें आश्वासन (अ० १२-६।७) दिलें आहे देवाचे असें जितके पाठवळ भक्तांना आहे तितके तें कर्म-ज्ञान-योग-वाद्यांना नाही ! देवाला जाणावयाचेंही भक्तीनें - ' भक्त्या मामभिजानाति ' (अ० १८-५५) - व देवाला जाणल्यावरही भक्तीचेच सुख भोगावयाचें - " ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा... मद्भक्तिं लभते पराम् " (अ० १८-५४) अशा प्रकारें भक्तीत आरंभ, भक्तीत प्रगति व भक्तीतच शेवट असल्यामुळें भक्ति ही स्वयंफलरूपिणी आहे असें नारदानीं म्हटलें आहे, व ' सैव ग्राह्या मुमुक्षुभिः ' - कर्म-ज्ञान-योगांकडे चित्त फाकूं न देता मुमुक्षूनीं भक्तीचाच आश्रय करावा असें बजावून सांगितलें आहे. सर्व साधु-संतांचा असाच उपदेश आहे. समर्थानीं मनाच्या श्लोकात प्रारंभींच ' मना सजना भक्तिपथेचि जावें ' असे सांगितलें आहे. ' चि ' पदानें अन्यपथाची व्यावृत्ति सुचविली आहे हें उघड आहे. त्यानीं राममंत्राच्या श्लोकात पहिलाच श्लोक घातला आहे तो हा -

नको शास्त्र अभ्यास व्युत्पत्ति मोठी । जडे गर्वताठा अभीमान पोटी ।

कला कोणता नेणवे आजपा रे । हरे राम हा मत्र सोपा जपा रे ॥ १ ॥

' हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा ' हाच मुख्य बोध ज्यात आहे त्या हरिपाठात ज्ञानोबारायानीं " योग-यागविधी येणें नोहे सिद्धि । वायांचि उपाधी दंभधर्म ॥ "

 “जप-तप-कर्म हरिविण धर्म । वाउगाचि श्रम व्यर्थ होय ॥” असे उक्त आहे

‘..... लना सुनना नम माया दुरत्यया’ ह्या श्लोकावर टीका करिताना
 मायानदीत कर्मठ, ज्ञानी, योगी, जपी, तपी सारे कसे वाहून जातात, ह्याचें
 ज्ञानोबारायानीं सुंदर वर्णन केलें आहे. त्यातील चारच ओंव्या पाहा-
 “एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिघाले तयाची शुद्धीचि नाहीं । एक जाणिवेचे
 डोहीं । गवेंचि गिळिले ॥ ८३ ॥ एकीं वेदत्रयाचिया सागडी । घेतल्या
 अहंभावाचिया धोंडी । तें मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ॥ ८४ ॥ एकीं
 यजनक्रियेचे पेटी । बाधोनि घातली पोटीं । ते स्वर्गसुखाच्या कपटीं । शिरकोनि
 ठेले ॥ ८९ ॥ एकीं मोक्षीं लगावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा ।
 परी ते पडले वळसां । विधि-निषेधांच्या ॥ ९० ॥ ” हे सगळे मायानदीच्या
 प्रवाहात बुडतात, मग तरतात तरी कोण ! “येथ एकचि लीला तरले ।
 जे सर्वभावे मज भजले । तयां ऐलीच थडी सरले । मायाजळ ॥ ९७ ॥ ”
 मायानदीत सारेच बुडतात, पण देवाला अनन्यभावानें भजणारे व त्याला प्रेमसर्वस्व
 अर्पण करणारे भक्त मात्र तरतात. ह्यासाठीं देवाचें भक्तिप्रेमसुखच सर्व साधु-संत
 मागतात “भक्तिप्रेमाविण ज्ञान नको देवा । अभिमान नित्य नवा तयामाजी
 ॥ १ ॥ प्रेमसुख देई प्रेमसुख देई । प्रेमेविण नाहीं समाधान ॥ २ ॥ ” असें
 नाथानीं देवापाशीं मागितलें आहे. ह्या संबंधानें-

अवध्या वाटा झाल्या क्षीण । कळीं न घडे साधन ।

उचित विधि विधान । न कळे न घडे सर्वथा ॥ १ ॥

भक्तिपंथ बहु सोपा । पुण्या नागवे या पापा ।

येणें जाणें खेपा । येणेंचि एके खुंटती ॥ २ ॥

-असे तुकोबानीं म्हटले आहे. ‘सैव ग्राह्या’ म्हणजे भक्तीचाच आश्रय मुमुक्षु
 जीवानीं करावा. ह्या नारदान्याच उपदेशाचा अनुवाद सर्व संतानीं केला आहे.

(२८-३३) कर्म-ज्ञान-योगापेक्षा भक्तिच श्रेष्ठ आहे ; कारण ती स्वयंफलरूप
 आहे, असें नारदानीं जें वर म्हटलें आहे तेच दोन उदाहरणे देऊन पुढील पाच
 सूत्रात सिद्ध केलें आहे भक्तीचें साधन ज्ञान आहे, म्हणजे ज्ञानानें ती उत्पन्न
 होणारी आहे असें कोणी म्हणतात. ज्ञानानें भक्ति व भक्तीनें ज्ञान ह्याप्रमाणें
 एकमेक एकमेकाच्या संगतीनें उत्पन्न होऊन वाढीस लागतात असें आणखी

 कोणाचें मत आहे पण नारदांना हीं दोन्ही मते पसंत नसून भक्तिच भक्तीचें मूळ व भक्तिच भक्तीचें फळ असें त्यांचें सांगणें आहे. भगवंतानीं गीतेंतही हेंच सांगितलें आहेसैं वाटतें ' भक्त्या मामभिजानाति ' म्ह. भक्तीनेच जीव मला जाणतो व मला जाणून 'ब्रह्मीभूत' झाला, चित्तांतील सर्व वृत्तींचा लय होऊन कडकड नाहीशी होऊन तो ' प्रसन्नात्मा ' झाला कीं ' मद्भक्तिं लभते पराम् '— माझी पराभक्ति मग त्याच्या अनुभवाला येते. ज्ञानपूर्व भक्ति व ज्ञानोत्तर भक्ति अश्या भक्तीच्या दोन पायऱ्या आहेत भक्तीनें ज्ञान होतें व ज्ञानयुक्त भक्तीनें पराभक्तीचें सुख मिळतें.

१

भक्तीच्या पोटा मुक्ति पै आली । भक्तीनें मुक्तीतें वाढवीलें ॥ १ ॥
 भक्ति ते माता मुक्ति ते दुहिता । जाणोनी तत्वता भजन करी ॥ २ ॥

२

भक्तीचे उदरी जन्मलें ज्ञान । भक्तीने ज्ञानासी दिधलें महिमान ॥ १ ॥
 भक्ति तें मूळ ज्ञान तें फळ । वैराग्य केवळ तेथींचें फूल ॥ २ ॥
 फूल-फळ दोन्ही येर-येरापाठीं । ज्ञान वैराग्य तेथीं भक्तीचे पोटीं ॥ ३ ॥
 भक्तियुक्त ज्ञान तेथें नाही पतन । भक्तिमाता तथा करीतसे जतन ॥ ४ ॥
 एका जनार्दनीं शुद्धभक्तिक्रिया । ब्रह्मज्ञान त्याच्या लागतसे पाया ॥ ५ ॥

ह्या दोन उत्कृष्ट अर्भगात नाथसहाराजांनीं भक्तीपासूनच वैराग्य व वैराग्याच्या पोटीं ज्ञान उत्पन्न होतें आणि असलें भक्तिमातेच्या कव्यात वागणारें ज्ञान मात्र पतनाला कारण होत नाही असें मोठ्या मौजेनें सांगितलें आहे भक्तीचा तावा सोडून स्वच्छंदानें वागूं लागलें म्हणजे मात्र पतन निश्चित आहे. तसलें उच्छृंखळ ज्ञान खड्ड्यात पाडील. ज्ञानाने भक्ति उत्पन्न होते हें म्हणणें खरें नसून भक्तीनेच ज्ञान उत्पन्न होतें हें खरें आहे राम-कृष्ण-हरीचें प्रेमानें भजन करणाऱ्या भक्तांच्या दारीं ब्रह्मज्ञान खेळणें होऊन पडलेलें असतें वरील विवेचनांत शुद्ध ज्ञानाचा धिक्कार करण्याचा हेतु नाही— तसें करणें अविचाराचें होईल. भक्तीवाचून शाब्दिक ज्ञान व्यर्थ आहे,— भक्तीवाचून ज्ञान अहंकार वाढवून खड्ड्यांत पाडील. मात्र भक्ति असेल तर सहजीच ज्ञान मिळेल असें सांगण्याचा नारदादि संताचा हेतु

 आहे. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर.' ह्या श्लोकार्थीत सर्व ज्ञान आलें आहे. हजारों ग्रंथातून हेच तीन सिद्धान्त विशद करून खुलवून विस्तारानें सांगितले आहेत यावरील शास्त्रग्रंथ पाहून मनुष्य ज्ञानसंपन्न होईल व ज्ञानाच्या गोष्टी सांगू लागेल; पण अनुभवाशिवाय तें ज्ञान काय कामाचें ? तो अनुभवाचा रंग भक्तिप्रेमाचा जिव्हाळा असल्यावाचून कधींही येणार नाही. प्रेमाची गोडी चाखूं लागलें पाहिजे. शब्दज्ञानानें राजवाडा डोळ्यापुढें उभा राहिला, पण चातू लागून राजवाड्यांत शिरून राजाचा परिचय झाला पाहिजे, राजाची प्रसन्नता जोडली पाहिजे हजारों भिकारी राजवाडा लावून पाहत असतात, पण त्याचा काय उपयोग ! राजाची ओळख झाली पाहिजे. तसेंच देवचें शब्दज्ञान होऊन भागत नाही, त्याची ओळख होऊन कृपा झाली पाहिजे त्याचप्रमाणें भोजनाचें खूप वर्णन अमृत-रायाच्या एखाद्या कटावातून किंवा मुक्तेश्वरी भारतांतून वाचिलें किंवा ऐकिलें तरीसुद्धा भुकेचें निवारण होणार आहे काय ? जिलब्या, साखरभात, लाडू ह्यांचीं ताटें पाहून भूक कशी निवणार ? ते पदार्थ तोंडातच घातले पाहिजेत. खाल्ल्यावांचून गोडी कशी कळणार व तृप्ति कशी होणार ? 'बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात । जेवूनिया तृप्त कोण झाला ?' राजवाडा किंवा भोजनसिद्धि नुसती पाहून उपयोग नाही, तर राजकृपासंपादन किंवा प्रत्यक्ष भोजन झालें पाहिजे. त्याचप्रमाणें शाब्दिक ब्रह्मज्ञानानें कार्यभाग होणारा नसून भक्तिप्रेमानेंच हरीची प्राप्ति करून घेऊन तो आनंद प्रत्यक्ष भोगला पाहिजे.

 त्याला नारदाच्या ह्या सूत्रात चागलें उत्तर सापडतें पाण्याच्या धारेनें खडकही जर फुटतात, तर भक्तीच्या प्रचंड ओघात सापडलेला अभक्त पाषाणही फुटेल व त्याच्यात प्रेमाचा जिव्हाळा उत्पन्न होईल ह्यात काहीं शंका बाळगावयास नको. मौज अशी आहे कीं प्रेम हा जीवाचा स्वभावच असल्यामुळे प्रेमाचा ओलावा ज्याच्यात नाही असा एकही मनुष्य सापडणें शक्य नाही. 'श्रद्धामयोऽयं पुरुष' मनुष्याच्या प्रेमाचे विषय वेग-वेगळे असूं शकतील; पण प्रेमच नाही असा मनुष्यच सापडणार नाही कोणाचें देहावर, कोणाचें दारेवर, कोणाचें द्रव्यावर, कोणाचें अपत्यावर, कोणाचें लौकिकावर, अधिक प्रेम असतें; पण प्रत्येकाची प्रेमकला अशाशानें अनेक सचेतन किंवा जड पदार्थांवर वाटली गेलेली असते. त्या प्रेमकलेला अन्य पदार्थ न देता पूर्णांशानें श्रीहरीकडेच लावणें, म्हणजे तें प्रेमसर्वस्व हरीला वाहणें ह्याचेंच नाव भक्ति. "प्रेम अमृताची धार । वाहे देवाही समोर ॥" प्रेमामृताची संपूर्ण अखंड धार देवावर वाहणे म्हणजे प्रेमामृताचे तुषार अन्य नश्वर विषयाकडे न जाऊं देता सर्व प्रेम एकवटून त्या एकवट, पूर्ण, नित्यप्रेमाचा विषय श्रीहरिच करणे हीच खरोखर भक्तीची व्याख्या करणे योग्य होईल. अशी भक्ति कोणत्या साधनांनीं उत्पन्न होईल ह्याचा विचार नारद ह्यापुढें सांगतात.

(३५) मनुष्यमात्राच्या चित्तातलें प्रेम विषयांनीं आपल्याकडे ओढून घेतलेलें असल्यामुळे नारद प्रथमच विषयत्याग करण्यास सांगतात. चित्ताचें काम चिंतन करणें एवढेंच असल्यामुळे चित्ताला तुम्हीं विषय दिलेत तर तें विषयाचें चिंतन करील व हरि दिलात तर हरीचेंच चिंतन करील ! "विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥" असें एके ठिकाणीं भागवतात म्हटलें आहे हें सारें आपल्याकडे येतें छंदानें छंद वाढतो नाटके पाहूं लागला तर नाटकाचेंच प्रेम वाटेल व कीर्तनें ऐकू लागला तर कीर्तनाचेंच प्रेम वाढेल. तुम्ही डोळ्यांना नाटके दाखविणार, का कीर्तनें दाखविणार, चित्ताची मोहर कोणीकडे फिरवणार हें मुद्द्याचें आहे, म्हणूनच प्रल्हादांनीं देवापाशीं मागितलें आहे कीं, अविवेकी पुरुषाची विषयावर जी प्रीति असते तीच माझी तुझ्या ठिकाणीं असो— "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥" (पाडवगीता). जीवाला पूर्वसंस्कारबलानें व ह्या जन्मीच्या सतत विषयसेवनानें विषयाचेंच प्रेम वाटत असतें. विषयसुखांहून

 श्रेष्ठतर सुखाचा अनुभव नसल्यामुळे असें होणें साहजिकच आहे. “ तैसा हृदयामध्ये मी राम । असता सर्व सुखाचा आराम । भ्रातासि तरी काम । विषयावरी ॥ ” (ज्ञानेश्वरी) जो गर्भश्रीमतीचा सुखसोहळा घरींच भोगूं शकतो तो पंचविषयाच्या पाच घरीं मधुकरीचे तुकडे मागावयाला कशाला धावेल ? विषयात सुखाभास असला तरी शाश्वतचें सुख नाहीं. विषयसुख परावलंबी व क्षणभंगुर आहे. ज्या देहाच्या जोरावर विषय भोगावयाचे तो देहच मुळीं नश्वर व मोडका आहे. ह्यासाठीं ‘ न तेषु रमते बुधः ’ ज्ञाता पुरुष विषयात रमत नाहीं. ‘ विषयभोगीं जें सुख । तें साद्यंतचि जाण दुःख । ’ हा अनुभव सर्वास मार्गे-पुढें येतोच म्हणून ज्ञाते पुरुष विषयाना विषवत् त्याज्य समजून त्यापासून दूर राहतात विषयविषधर हे पाच मर्मस्थानीं चावून विवेक नष्ट करितात, अज्ञानाची झापड डोळ्यावर आणून आपलेपण विसरवितात, म्हणून महात्मे विषयत्याग करावयास सांगतात. आता आपणा प्रापंचिकाना सर्वस्वीं विषयत्याग करणें अशक्य असल्यामुळे त्यानीं त्यातच थोडा पर्याय काढला आहे “ विधीनें सेवन । विषयत्यागातें समान ॥ ” हा तो पर्याय होय. विधिपूर्वक विषयसेवन हें विषय-त्यागासमान होय अगदीं मोकाट गुरासारखे मन सैराट सोडण्यापेक्षा त्याला नियमाच्या मर्यादेंत ठेविले म्हणजे तें हळू-हळू निर्विषय होईल. विषयाचा समूळ त्याग हा उत्तम, पण तो शक्य नाहीं म्हणून विधिपूर्वक विषयसेवन केलेंत तरी चालेल अशी सतानीं दयेनें सवलत ठेविली आहे. मैथुन, मास व मद्य ह्याकडे जीवाची सहज प्रवृत्ति आहे, पण त्यापासून निवृत्त व्हावें हें अत्यंत इष्ट, तथापि तें कठिण असल्यामुळे विवाहयज्ञाची मर्यादा वेदांनीं घालून दिली आहे. “ लोके व्यवयामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्नहि तत्र चोदना । व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञ सुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ” (श्रीभागवत, ११-५-११). जन्मप्रसंगानें जो संग झाला त्यावर पुन्हा स्त्रीस्पर्श करावयाचा नाहीं अशा निग्रहानें शुक, भीष्म, मारुति, शंकराचार्य, शानोबाराय, समर्थ, इत्यादि जे महात्मे सारा जन्म सोवळा ठेवून गेले ते बहादुर वीर तर खरेच, पण धर्मपत्नीपाणिग्रहण केल्यावर ‘ प्रजार्थ स्त्रीसेवन । ऋतुकाळीं गमन नेमस्त । ’ हा निर्बंध आभरणान्त ज्यांनी पाळला तेही त्याच्यासारखेच विषयत्यागी म्हटले पाहिजेत. असो तात्पर्य काय कीं विषयत्याग सर्वस्वीं होणें उत्तम, पण विधिपूर्वक विषयसेवन हेंही त्याच्या खालोखाल किंबहुना तितकेंच उत्तम आहे ह्यात शंका नाहीं. समर्थाचें ब्रह्मचर्य

 आणि नाथाचा गृहस्थाश्रम ह्या दोहोंची योग्यता सारखीच आहे. समर्थानीं विषय-
 त्यागाचें मर्म दासबोधात (द० १२, स. ६) फार सांगितलें आहे, ' बहुतीं विषय
 निंदिले । आणि तेचि सेवीत गेले ।' असा प्रकार असताना ' देह चालता विषय-
 त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं ?' असा श्रोत्यानें प्रश्न केल्यावर समर्थानीं ' वैराग्यें
 करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग ।' असें म्हणून " सबळ विषय त्यागणें । शुद्ध
 कार्याकारण घेणें । विषयत्यागाचीं लक्षणें । बोळखा ऐसीं ॥ २७ ॥" असें उत्तर
 केलें आहे शुद्ध म्ह० विध्युक्त विषय - आसक्तीनें नव्हे तर कर्तव्य म्हणून -
 कार्याकारण घेणें ह्यालाच त्यांनीं विषयत्याग म्हटलें आहे. असा हा विषयत्याग केला
 पाहिजे नुसता विषयत्याग करूनही भागत नाहीं तर संगत्यागही केला पाहिजे.
 कार्याकारण विषयसेवन ठेविलें तरी चित्तानें विषयाचा संग, आसक्तियुक्त चिंतन
 तरी सोडलेंच पाहिजे. प्रत्यक्ष विषयाचें सेवन बाधक होत नाहीं इतकें चिंतन
 बाधक होतें कारण ' संगत्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ' ही अनर्थपरपरा
 संगामुळें उत्पन्न होते. म्हणून संगत्याग अवश्य करावा. संगत्यागाचें मर्म सापडल्या-
 वर विषयात राहूनही ' पद्मपत्रमिवाभसा ' ह्या दृष्टाताप्रमाणे विचारी पुरुष सोंवळा
 राहूं शकतो नाथासारखे महात्मे संसारांत, विषयाच्या परिसरात, राहूनही निःसंग
 असतात हात-पाय, नाक-डोळे, इत्यादिकांच्या कर्मांचा त्याना लेप होत नाहीं.
 विषयाच्या लाथा खाऊन-खाऊन कोडगे बनलेल्या पामराच्या विषयसेवनात व
 नाथासारख्याच्या विषयसेवनात फार मोठा फरक आहे. " तो इंद्रिया आज्ञा न
 करी । विषयाचें भय न धरी । प्राप्त कर्म नाव्हेरी । उचित जें जें ॥ तो कमेंद्रियें
 कर्मी । राहाटता तरी न नियमी । परी तेथिचेचि उर्मि । झाकोळेना ॥ ७० ॥"
 (ज्ञानेश्वरी, ३). तो ब्राह्मणः चार-चौघासारखाच दिसतो, खातो, पितो, त्याला स्त्री-पुत्र,
 लेकी-जावई असतात, पण कोठे संग म्हणून तो ठेवीत नाहीं. " तोही नेत्रीं पाहे ।
 श्रवणीं ऐकत आहे । परी तेथिंचा सर्वथा नोहे । नवल देखे ॥ ४१ ॥ स्पर्शासि तरी
 जाणे । परिमळ सेवी घ्राणें । अवसरोचित बोलणें । तयाही आथि ॥ ४२ ॥ आहारातें
 स्वीकारी । त्यजावें ते परिहरी । निद्रेचिया अवसरीं । निदिजे सुखें ॥ ४३ ॥ पार्था
 तयाचे ठायीं । हे आवघेंचि आथि पाहीं । परि तो कर्ता नव्हे काहीं । प्रतीतिबळें
 ॥ ४४ ॥" (ज्ञानेश्वरी, अ० ५) असो. तात्पर्य, सडा असेल तर पूर्ण विषयत्याग
 व परिग्रही असेल तर विधिपूर्वक विषयसेवन हा विषयत्यागाचा अर्थ आहे संग
 मात्र सर्वासच सर्वस्वीं सोडला पाहिजे ' उर्ध्वमूलमधःशाख ' असा जो अश्वत्थवृक्ष

 म्हणजे प्रपंच त्याचा नाश करण्यासाठी भगवंतानीं अर्जुनाच्या हातात असंग-
 शस्त्राचीच कुन्हाड दिली आहे. “... असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा । ततः पदं
 तत्परिमार्गितव्य यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ॥” (गीता, १५-४) श्रीहरीचें
 शाश्वत पद प्राप्त होणें असेल तर नारदानीं सांगितल्याप्रमाणें ‘तत्तुविषयत्यागसंग-
 त्यागाच्च’ हेंच आधीं झाले पाहिजे. तुकोवानींही “मुख्य आधीं विषयत्याग ।
 विधिभागपाळण ॥ १ ॥” असेंच म्हटलें आहे.

(३६-३७) भक्तिसुखाची प्राप्ति होण्यासाठी चित्तातून विषयाची हकालपट्टी
 करण्यास वरील सूत्रात सांगितल्यावर आता चित्तात हरिप्रेम भरण्याचा उपाय
 सांगतात. विषयाच्या कथा सोडून हरीच्या कथा ऐकाव्यात, विषयी जनाचा संग
 सोडून विरक्ताचा संग धरावा, विषयाची चर्चा करण्याचें सोडून वाणी हरीच्या
 कथाना अर्पण करावी, हरीचें अखंड भजन चालवावें, चार-चौथे जमले असले तरी
 हरीच्याच गुणकथा ऐकाव्यात व ऐकवाव्यात ‘श्रोतरि सति वक्तव्यं वक्तरि सति
 श्रोतव्यं’ ह्या न्यायानें प्रेमळ श्रोते भेटले तर आपणच हरिगुण गाऊं लागावें व
 अनुभवी वक्ते भेटले तर सर्वेन्द्रियाचे कान करून परम प्रीतीनें हरिगुण ऐकावेत.
 ह्याप्रमाणें लोकान्तात वा एकान्तात हरीचें नाम गाण्यात रंगून जावें असा सतत
 अभ्यास ठेविला म्हणजे भक्तीचा रंग हळू-हळू चित्तपटावर उमटू लागतो ‘आत्मा
 वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ असें श्रुतिमाउलीचें
 सांगणें आहे. ‘सततं कीर्तयंतो मा’ असें गीतामाउलीचें सांगणें आहे. हरीचें
 श्रवण-कीर्तन ठेवावें हें सांगण्यात अन्य विषयप्रवृत्तिपर क्षुद्र विषयाचें श्रवण-कीर्तन
 सर्वस्वीं सोडून द्यावें हें उघडच झालें. हरीची भक्ति ज्या साधनानीं वाढेल त्या
 साधनांचा अगीकार करून ज्यांच्या योगानें भक्ति खंडित होईल त्याचा त्याग
 करावा. भागवतात श्रवण-कीर्तनासंबंधानें वारंवार सांगितलें आहे-

तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वता पतिः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येय, पूज्यश्च
 नित्यदा ॥ (स्कंध, १-२-१४).

तस्मान्द्वारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्य-
 श्चेच्छताऽभयम् ॥ (स्कंध, २-१-५).

श्रवण कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणाना च तदर्थेऽखिल-
 चेष्टितम् ॥ (स्कंध, ११-३-२७)

ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चादृताः । मत्परा श्रद्धधानाश्च भक्ति
विंदन्ति ते मयि ॥ (स्कंध ११ - २६ - २६) .

प्रव्हादांनीं नवविधा भक्ति सांगितली त्यात ' श्रवणं कीर्तनं ' हे दोन प्रकार
प्रथम सांगितले आहेत. ज्या गोष्टी आपण नेहमीं ऐकतो व बोलतो
त्याविषयीच आपणात प्रेम उत्पन्न होते असा नियम आहे विषयाविषयी जीवाचें
जे प्रेम आहे तें तरी विषयाचें श्रवण-कीर्तन जास्त होतें म्हणूनच, म्हणून
श्रीहरीचेंच श्रवण-कीर्तन अधिक-अधिक आवडीनें सतत चालू ठेविले तर
त्याविषयीचें प्रेम वाढूं लागेल. म्हणून हरीचें अखंड नामस्मरण व हरीचेच कथा-
लाप यात रगून जाण्यास नारद सांगतात. लोकलज्जा सोडून कसलीही अपेक्षा मनात
न धरिता हरीच्या प्रेमाने हरीला आळवावे, हरीचेच गुण वानावे व ऐकावे, हरि-
भक्ताचीच संगत धरावी, हरीचें नाम मुखात व रूप चित्तात ठेवून त्याच्या प्रेमानें
अंतर्बाह्य रंगून जावें, म्हणजे हरीची भक्ति शुक्लपक्षातल्या चंद्रकलेप्रमाणें वाढत
राहून एक वेळ भक्तीची पूर्णिमा होईल. ' अव्यावृत्तभजन ' म्हणजे अखंड
नामस्मरण ' अतरीं विश्वास अखंड नामाचा ' ठेवून तुकोबारायानीं " हरी तुझे
नाम गाईन अखंड । याविण पाखंड नेणें काहीं " ॥ १ ॥ असा निर्धार करून
त्याप्रमाणें नामघोषाचा सपाटा चालविला तेव्हाच ते भक्तशिरोमणि ह्या पदवीला
पोहोचले ३६ । ३७ हीं दोन सूत्रें ' सदा नामघोष करूं हरिकथा ' ह्या अभंग-
पादार्थात तुकोबानीं आणिलीं आहेत. तोच बहारीचा अभंग येथें समग्र देतो-

अभंग

सदा नामघोष करूं हरिकथा । तेणें सदा चित्ता समाधान ॥ १ ॥

सर्वसुख ल्यालों सर्व अलंकार । आनंदें निर्भर डुलतसे ॥ २ ॥

असों ऐसा कोठें आठवच नाहीं । देहींच विदेही भोगूं दशा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्ही जालों अग्निरूप । लागों नेदू पाप-पुण्य अगा ॥ ४ ॥

(३८ - ४०) विषयसंग सोडून अखंड नामस्मरण व हरिकथालाप यात
वाणी वेचावी म्हणून वर सांगितलें आता ज्या एका साधनाचा आश्रय केला
असता वरील तिन्ही गोष्टी साधतात त्या साधनाकडे नारद बळतात, ' मुख्यतस्तु
महत्कृपयैव ' महात्म्यांची, साधु-संताची पूर्ण कृपा झाली कीं सर्व कार्य होतें.
सत्संगानें विषय अपाप सुटतात नामाची गोडी कळूं लागते व अनुभवाला येते

आणि श्रवण-कीर्तनसुख सहजासहजी भोगावयाला मिळते. 'सता सगतिरेवात्र साधनं प्रथमं स्मृतम्' म्ह० सत्संगति हे हरिप्राप्तीचे पहिले व मुख्य साधन आहे. भगवंतानीं गीतेत (अ० ४) ज्ञानाची महती सांगून बोट दाखविले आहे संताकडे ! " तद्विद्वि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्व-दर्शिनः ॥ ३४ ॥" ह्याचा अर्थ ज्ञानोबारायाच्या अमृततुल्य वाणीनेच ऐकू. "तें गा ज्ञान पै बरवें । जरी मनीं आथि जाणावे । तरी संतातें भजावें । सर्वस्वेंसी ॥ १६२ ॥ जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथ सेवा हा दाखवठा । तो स्वाधीन करी सुभया । बोळगोनी ॥ १६६ ॥ तरी तनुमनजीवें । चरणाशीं लागावें । आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ॥ १६७ ॥ मग अपेक्षित जें आपुलें । तेही सागतील पुसिलें । जेणें अतःकरण बोधिलें । संकल्पा नये ॥ १६८ ॥" केवळ गात्राध्ययनानें भागत नाही, बुद्धिवैभवाच्या जोरावर ग्रंथ वाचून त्यातील खरें मर्म हातीं लागणार नाही, तर स्वतः बोधरूप झालेल्या संतांचा समागम घडला पाहिजे. दासीपुत्र नारद सत्संगानें तरले व वाल्मीकि, व्यास, ध्रुव, इत्यादिकास कृतार्थ करिते झाले. संत बुद्धीचे डोळे उघडतात, आपलें निजरूप पाहण्यास शिकवितात, त्यांच्या सगतींत विषयवासना मावळतात, हरिप्रेमाने ते अतर्बाह्य रगलेले असल्यामुळें त्यांच्या संगतींत प्रेमसुख भोगण्याची पात्रता न बोलताही ते भाविकाच्या अंगीं आणित्यात व पात्रता सिद्ध झाली कीं पूर्ण कृपा करितात. सत्संग, संतसेवा व संतकृपा हे श्रीहरिमंदिरात शिरण्याचे तीन चौक आहेत व ह्या अनुक्रमानें गेल्यानें श्रीहरीची जोड होते. सत हे परलोकींचे सखे आहेत. हे मोठे उदार आहेत. हे बळेंच नामामृत पाजतात नाथरायानीं म्हटल्याप्रमाणें 'पूर्वपुण्य असता गांठीं । संतभेटी तें होय ॥' आणि संताची भेट झाल्यावर 'सतभेटीचा अनंदु । सुखसागर परमानंदु ॥' प्राप्त होतो विषयाच्या महानिद्रेंतून संत जीवना जागवितात. "काय या सतांचे मानूं उपकार । मज निरतर जागवीती ॥ १ ॥" असा सत्संगानें कृतार्थ झालेल्या तुकोवानीं प्रेमोद्गार काढला आहे. सत्संगाची सफलता म्हणजेच सद्गुरुकृपा. आरंभी संतसंग व गेवटीं गुरुकृपा. संत, सद्गुरु व देव हे वस्तुतः अभिन्न आहेत पण मुमुक्षूचा जस-जसा अधिकार वाढत जातो, तस-तसे त्याला ह्या अभिन्नत्वाचें मर्म कळत जातें. सत्संगा-वाचून कोणीही तरला नाही अज्ञात प्रदेशांतून जाताना जसा वाटाड्या लागतो, तसे मुमुक्षूला प्रेमानें विषयप्रदेशांतून उचलून परमार्थप्रदेशात नेऊन सोडण्यास

 संत लागतात. “संतजना पढिये एका । जनार्दना कडिये एका ॥” संताना अश जीवाचीही भाषा कळते व पुढची हरीचीही भाषा कळते ! संत डोळ्यात अजन घालतात व पुढला मार्ग खुला होत जातो “संताचे संगतीं मनोमार्गें गति । आकळावा श्रीपति येणें पंथें ॥” अर्जुन श्रीकृष्णाचा सखा खरा, पण ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्’ असे म्हणून त्यानीं कृपेनें त्याला दिव्यचक्षु दिले, तेव्हाच त्याला विश्वरूपदर्शन झालें. तात्पर्य काय कीं, ‘शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्यां प्रपन्न’ असें म्हणून श्रीसंत-गुरूला सर्वभावे शरण जावें म्हणजे ते मोह दूर करून ‘नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा’ ही योग्यता आणून देतात. असा हा सत्संग दुर्लभ आहे आधीं पूर्वपुण्यावाचून हा मिळावयाचा नाही, मिळालाच तर अगम्य आहे, त्याची खोली कोणाला कळावयाची नाही, सत काय-काय उपकार करतील हें कळावयाचें नाही. सत्संग आधीं दुर्लभ म्हणजे खरे सत काहीं वाटेवर पडले नाहीत. नाटक्याची, वैषयिकाची, गप्पा-सप्पा झोडणाराची, स्त्री-छैणाची व निंदक-कुटाळाची संगति नित्य व सहज आहे, पण सतांची संगति अशी हवी तेथें मिळावयाची नाही ! दुनियेंत गारगोठ्या पुष्कळ आहेत पण हिरे थोडे आहेत, ‘आणिका सारिखा बहुवस । तैसा न जोडे परीस ॥’ फुटक्या काचा रमाड आहेत, पण उंच मोतीदाणा समुद्राच्या तळींच सापडावयाचा. अल्पात्मे पुष्कळ पण महात्मा दुर्लभ आहे ! असा दुर्लभ महात्माही भेटला तरी तो अगम्य आहे, म्हणजे त्याची ओळख पटून त्यावर निष्ठा बसली तरच उपयोग. महात्मा जवळ असूनही आपली तितकी उंची नसली तर तो ओळखता येणार नाही आपल्याला हरिभेटीची तळमळ पाहिजे. मग ते दया करून पात्रताही देतात. असा दुर्लभ व अगम्य असा सत्संग खरोखर घडलाच तर मात्र तो अमोघ आहे. रामबाण जसा फुकट जावयाचाच नाही, लक्ष्याचा भेद केल्याशिवाय राहावयाचाच नाही, तसा सत्संग हा लक्ष्य जी परमात्मवस्तु ती पदरात टाकल्याशिवाय राहावयाचाच नाही. असा सत्संगही भगवंताच्या कृपेनेंच प्राप्त होतो. “विनु संतसग विवेक न होई ॥ रामकृपाविन सुलभ न सोई ॥” म्हणजे संतसगावाचून विवेक होत नाही, व रामकृपा झाल्यावाचून संतसगच मिळत नाही असें तुळशीदास म्हणतात महत्कृपा म्हणजेच भगवत्कृपा देव व सत एकाच भूमिकेवर असतात. देवाची जी वत्सलता तीच संताची. देवाची जी लक्षणें तींच संताच्या अगावर उमटलेलीं असतात. संत ते देव, देव ते संत. ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ हें देवाचेंच वाक्य आहे. ‘वीतरागभयक्रोधाः’

 इत्यादि लक्षणानीं युक्त जे सत ते ' पूताः मद्भावमागताः', (गीता, ४-१०)
 भगवद्रूपच होत. ' समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय.' (गीता, ९-२९)
 ही भगवंताची व संताची अवस्था सारखीच होय. म्हणून " तेवीं आम्हा तथा
 परस्परें । बाहेर नामाचींच अतरें । वाचूनि आतुवट वस्तुविचारे । मी तेचि ते ॥ ”
 (ज्ञानेश्वरी, अ० ९-४११) संत देहाच्या बाजूने पाहिले तर भक्त असे
 वाटतात, पण स्वानुभवाच्या अंगानें पाहिले तर " देव ते संत, संत ते देव ”
 हेंच खरें. " तैसे शरीरी हन कमें । तो भक्त ऐसा गमे । परी अंतरप्रतीतिधमें ।
 मीचि जाहला ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, ७१-१६).

अभंग

१

संता पोटीं देव वसे । देवा पोटीं सत असे ॥ १ ॥
 ऐसा परस्परें मेळा । देव संताचा अकिला ॥ २ ॥
 संताठायीं देव तिष्ठे । देव तेथें संत वसे ॥ ३ ॥
 एका जनार्दनीं संत । देव तथाचा अकिल ॥ ४ ॥

२

अभेद भजनाचा हरिख । देव भक्त जाले एक ॥ १ ॥
 कोठें न दिसे भेदवाणी । अवघी बुडाली काहाणी ॥ २ ॥
 हारपलें देव-भक्तपण । जनीं जाहला जनार्दन ॥ ३ ॥
 एका जनार्दनीं देव । पुढें उभा स्वयमेव ॥ ४ ॥

असो. तर " तस्मिंस्तज्जने भेदाभावात् ” ह्या सूत्रात नारदानीं सांगितल्याप्रमाणें
 देव-भक्तात भेद नाहीं. ह्या नऊ सूत्रात नारदानीं भक्तीचीं जीं साधनें
 सांगितलीं तीं विषयत्याग, संगत्याग, अखंड नामस्मरण, भगवंताच्या गुणाचें
 श्रवण-कीर्तन व सत्संग अशीं क्रमाने आहेत. ह्या सर्व सूत्रांचा एकवट विचार
 केला कीं शुद्धाचरण ठेवा, सत्संग घरा व नामस्मरणात रंगून जा म्हणजे
 भगवद्भक्तीची जोड होईल असा नारदाच्या सांगण्याचा इत्यर्थ निघतो.

29/1/23
 515
 425

 स्वाध्याय, तप, इत्यादि दैवी संपत्तीचे गुण अंगी वाढू लागतात तर दुःसंगतीने ह्याच्या उलट दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध, पारुष्य व अज्ञान, हे आसुरी संपत्तीचे दुर्विकार अंगांत सचरू लागतात सत्संगाने देव जोडतो व दुःसंगाने देव दुरावतो. सत्संगाने हरिच सर्वस्व वाटतो व दुःसंगाने प्रपचात चित्त मुरून जाते. सत्संगाने निवृत्तिपरता वाढते, दुःसंगाने प्रपंचासक्ति बळावते. सत्संगाने चतुर्विध पुरुषार्थ मिळविण्याचे बळ अगात येते व दुःसंगाने दुर्बळपणाचे विषयदास्य प्राप्त होते. तात्पर्य, सदाचरण, परोपकार व हरिनिष्ठा हीं सत्संगाने प्राप्त होतात व जीव मोक्षमार्गाला लागतो आणि दुराचरण, स्वार्थपरता व पाखाडीपणा दुःसंगाने अंगी जडून मनुष्य अधोगतीच्या मार्गाला लागतो सत्संगाने शातिसुख मिळते व दुःसंगाने नित्य तळमळ जोडते सत्संग चंदनाप्रमाणे शीतल व सुखदायी वाटतो व दुःसंग विंचवाप्रमाणे दुःखवेदना देतो सत्संगांत पदोपदीं सुख व अतीं परमगति मिळते व दुःसंगात पदोपदीं दुःख व अतीं नरकगति प्राप्त होते असा हा दुःसंग नारद म्हणतात त्याप्रमाणे सर्वथैव त्याज्य आहे ह्यात मुळीच शंका नाही दुःसंगाने आधीं काम म्हणजे वासना बळावते, तृष्णा पेटते, हे हवे तें हवे अशी तळमळ सुरू होते. काम हा पहिला खळगा आहे शास्त्राच्या सरळ मार्गावरून चालणारी आयुष्याची गाडी कामाच्या पहिल्या धक्क्याने रेषा सोडून गेली की, क्रोध, मोह, स्मृतिभ्रंश, बुद्धिनाश, इत्यादि एकामागे एक भयंकर ठोकरा खात उलथी-पालथी होऊन घाटाखाली कोसळत जाते, व तिच्या ठिकऱ्या-ठिकऱ्या होऊन सर्वस्वीं नाश होतो ! काम हा पहिला धक्काच जबरदस्त आहे त्याच्या मार्गोमार्ग इतर धक्के सहज येतात काम मार्गेल तें मिळाले म्हणजे लोभ व न मिळाले म्हणजे क्रोध उत्पन्न होतो. कामवृक्षाला क्रोध व लोभ ह्या वास-दक्षिण बाजूला जाणाऱ्या दोन फाद्या आहेत ! कामाच्या तृतीं लोभ व अतृतीं क्रोध उत्पन्न होतो. § तृतीचे प्रसंग कमी व अतृतीचेच जास्त म्हणून क्रोधाच्या शाखेने पुढील अधोगतीचे वर्णन केलेले आहे. क्रोधाच्या पुढे मोह-तमाचा आविर्भाव, आधार सहजच आहे.

§ भगवतांनी गीतेत 'सगात्संजायते कामं कामात्क्रोवोऽभिजायते' इत्यादि प्रकारे गीता, २-६२ । ६३) पतनाच्या अधोमुखतेचा क्रम दाखविला आहेच. आचार्यांनी म्हटले आहे-

कामो बुद्धाबुदेति प्रथममिह मनस्युद्दिशत्यर्थजातं । तद्गृह्णातीन्द्रियास्यैस्तदनधिगमतः
 क्रोध आविर्भवेच्च । प्राप्तावर्थस्य संरक्षणमतिरुदितो लोभ एतत्त्रयं स्यात् । सर्वेषां पातहेतुस्तादिह
 मतिमता त्याज्यमध्यात्मयोगात् ॥ (शतश्लोकी १५)

 त्यामुळे स्मृति नष्ट होऊन बुद्धिनाश होतो व अखेर सर्वनाश होतो काम हा सर्व-
 नाशाचें मूळकारण आहे म्हणून देवानीं स्वतः (गीता, ३-३७) म्हटले आहे-

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

काम-क्रोध हे कृतान्ताच्या ठिकाणीं माना असें सागून शानोबारायानीं ह्याचे पराक्रम बहारीनें वर्णिले आहेत. “ हे ज्ञाननिधीचे भुजंग । विषयदरींचे बाघ ; भजनमार्गींचे मांग । मारक हे ॥ २४१ ॥ इहीं सतोषवन खाडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिले । आनदरोप साडिलें । उपडूनिघा ॥ २५३ ॥ ” असे काम, क्रोध, मोह अत्यंत बलिष्ठ असून ह्याचें जगावर मोठे बंड पसरलें आहे. हे सर्व सात्त्विक गुणाचा नारा कारतात व जावाला दुःखात लादून दतात. हें नरकाचें द्वार असल्यामुळे ह्यांस आवरल्यावाचून परमार्थमार्गींत मनुष्याचे एकही पाऊल पुढें पडणार नाही. “ पोटीं बाधोनि पाषाण । समुद्रीं बाहीं आगवण । कां जियावया जेवण । काळकूटाचें ॥ ४३६ ॥ इहीं कामक्रोधलोभेंसीं । कार्यसिद्धि जाण तैसी । म्हणोनि ठावोचि पुसी । ययाचा गा ॥ ४३७ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० १६.) काम-क्रोध-लोभ पोटात ठेवून परमार्थ साधूं पाहणें हे पोटाला पाषाण बाधून वाहुवळानें समुद्र तरून जाण्याच्या किंवा कालकूट भक्षून चिरंजीव होण्याच्या गप्पा शोकण्यासारखें हास्यास्पद आहे ! म्हणून आधीं ह्याचाच ठाव पुस्तून टाकावा. ह्याचा विकास दुःसंगतींत होत असल्यामुळे दुःसंगाचा त्याग करणे म्हणजेच त्याच्या दारावर चिरा मारणें होय. काम-क्रोध-मोहादिक तरंगरूप असले तरी दुःसंगाने समुद्रप्राय मोठे होतात ; दुर्विकार मनात बीजरूपानें असले तरी दुःसंगानें त्याचे मोठ-मोठाले पापवृक्ष होतात. शकुनिमामाच्या संगतीनें दुर्योधन-प्रमुख कौरव बुडाले. मंथरादासीचा सल्ला मिळाल्यामुळे कैकेयीचें रामावरील शुद्ध प्रेम लुप्त होऊन भरताला राज्य मिळावें हा काम प्रथम उद्भवला क्रोध त्यामुळे वाढून तिची विचारशक्ति लुप्त झाली व दशरथालाही शाप देण्याचा तिला मोह झाला. सर्वांचा परिणाम तिचें सौभाग्य नष्ट होऊन सर्वनाश झाला ! पण हा मार्ग मंथरेच्या दुःसंगतीचा परिणाम जापल्या मुलाला राज्यभाग मिळावें ह्या सूक्ष्म भावनेचा तरंग तिच्या पोटात असला तरी मंथरेच्या संगतीमुळेच त्या तरंगाचा समुद्र होऊन त्यात तिचा सौभाग्यरवि बुडाला ! असो. तर तात्पर्य काय कीं

 काम-क्रोध-मोहादि घातक मनोधर्म ज्या दुःसंगतीत प्रबळ होऊन सर्वनाश करितात,
 त्या दुःसंगतीचाच त्याग करावा. दुःसंग सुटला कीं काम-क्रोध-लोभादि सुटले व
 हे नाहीतसे झाले कीं आत्मप्राप्तीचा मार्ग खुला झालाच म्हणून समजावे "तैसा
 कामादिकीं तिहीं । साडिला सुख पावोनि जगीं । सग लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनाचा
 ॥ ४४० ॥ मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें । जन्म-मृत्यूंचीं निमाळें ।
 निस्तरे रानें ॥ ४४१ ॥" (ज्ञानेश्वरी, अ० १६) म्हणून दुःसंग सोडून
 सत्संग धरावा.

७ मायेंतून कोण तरतो ?

कस्तुरति कस्तुरति मायां ? यः संगंस्त्यजति

यो महानुभावं सेवते निर्ममो भवति ॥ ४६ ॥

यो विविक्तस्थानं सेवते यो लोकबंधघ्नमूलयति

निस्त्रैगुण्यो भवति यो योगक्षेमं त्यजति ॥ ४७ ॥

यः कर्मफलं त्यजति कर्माणि संन्यसति

ततो निर्द्वंद्वो भवति ॥ ४८ ॥

वेदानपि संन्यसति केवलमविच्छिन्नानुरागं लभते ॥ ४९ ॥

स तरति स तरति स लोकांस्तारयति ॥ ५० ॥

अर्थ

(प्रश्न) दुस्तर मायेंतून कोण तरून जातो ?

(उत्तर) जो सर्वसंगाचा परित्याग करितो, जो सतसद्गुरूचा समागम करितो, जो समत्व सोडतो, एकान्ताचें सेवन करितो, लौकिक बंध तोडून टाकतो, जो गुणातीत होतो, जो योग-क्षेमाची चिंता वाहत नाही, जो कर्मफलाची आकाक्षा बाळगीत नाही, इतकेच नव्हे तर हळू-हळू कर्मांचाही सन्यास करितो व ह्याप्रमाणें द्वंद्वातीत होतो, जो वेदाचाही सन्यास करून केवळ व अखंड परिपूर्ण अशा भगवत्प्रेमाचा लाभ करून घेतो, तो स्वतः तरतो एवढेंच नव्हे तर तो लोकांचाही उद्धार करितो.

स्पष्टीकरण

दुस्तर मायानदींतून कोण तरून जातो ह्या प्रश्नाचें ह्या पाच सूत्रांत उत्तर दिलें आहे. मायानदी ही दुरत्यय आहे, ब्रह्मादिदेवानाही अनुलंघनीय आहे, हिच्यांतून तरून जाणाऱ्या वीराच्या अर्गी कोणते गुण आढळून येतात ते साधकाच्या अभ्यासासाठीं नारदानीं ह्या पाच सूत्रांत सांगितले आहेत. आधीं माया मिथ्या का सत्य, हेंच मोठें कोडें असतें. “ सत म्हणों तरी नासे । असत म्हणों तरी आभासे । ” (नाथभागवत, ३-५२). मृगजल जसें दिसतें पण

नसते तशी माया आहे. या मा सा माया ह्याप्रमाणें आपल्या अगानेंच मी 'मा म्ह० मिथ्या' आहे असें सागते. मायेला खरेपणाचें अगच नाही. "श्रुतिशास्त्रा मायामाग । पुसता आरोगिती मूग । मायेसी साचाचें अग । पाहता चाग दिसेना ॥" (नाथभागवत, ३-५४) माया नाहीं मग भासते का, तर ती आपल्या संकल्पानें भासते. आपली कल्पना तीच माया. ह्यासाठीं निःसंकल्प व्हावें त्याला उपाय भगवताला शरण जावें हाच आहे हा विषय नाथभागवताच्या तिसऱ्या अध्यायात उत्तम प्रकारे प्रतिपादिला आहे, तो वाचकांनीं जरूर पाहावा. माया मूळातच नाही, पण वासनेच्या ठिकाणीं सारा संसार भासतो. ती वासना नारायणाला अर्पण करून मोकळें व्हावें, एवढाच जीवाचा धर्म आहे. "तरीच हरिदास म्हणविता श्लाघिजे । निर्वासना कीजे चित्त आधीं ॥" असें तुकोबा म्हणतात "अग्निसंकल्पु सूर्या नसे । शेखीं सूर्यकातीही न दिसे । तळीं धरिलेनि कापुसें । अग्नि प्रकाशे तद्योगें ॥ ५४ ॥ तेवीं शुद्धब्रह्मीं सकल्पु नाही । शेखीं न दिसे केवळ देहीं । माझारी वासनेच्या ठायीं । देहाभिमानें पाही संकल्पु भासे ॥ ६० ॥" असें म्हणून नाथरायांनीं ह्या विषयाचें पर्यवसान केलें आहे ते ह्याप्रमाणें— "ऐसी हे भागवतधर्मस्थिति । शरण जाऊनि सद्गुरूपति । अभ्यासावी भगवद्भक्ति । तें मायेची शक्ति बाधू न शके ॥ हरिनामाच्या गजरापुढें । माया पळे लवड-सवडे । थालागीं तरणोपावो घडे । सुख सुरवाडे हरिभक्ता ॥ ६१६ ॥" देवांनीं गीतेंत तरी 'माया दुरत्यय खरी, पण जे मला शरण येतात ते ह्या मायेला तरून जातात' असेंच (७-१४) म्हटलें आहे. द्रव्य-दारादिकाच्या ठिकाणीं आसक्त झालेलें मन तेथून सोडवून तें हरिस्वरूपीं रगवणें, वासना विषयापासून सोडवून हरिप्रेमांत विलीन करणें, 'मी-मम' हें टाकून सर्व हरिच आहे असें अखड भावून हरिप्रेमात मीपण विरघळवून टाकणें हाच मायातरणाचा उपाय देवांनीं व सतानीं सांगितला आहे, तो लक्ष्यात ठेवून त्याप्रमाणें वागूं लागावें. काळानें नरडी चेपली आहे, हें जाणून अत्यंत आस्थेनें, उल्हासानें व निश्चयानें हरीकडेच चालूं लागणें हाच मुमुक्षूचा मुख्य धर्म आहे. 'मुख्य धर्म देव चित्ती । आदीं अवसानीं अतीं ॥' हा हरिस्मरणाचा, हरिचितनाचा, आत्मस्थितीचा धर्म, हा मुख्य धर्म आहे हें लक्ष्यात ठेवून बाकीचे धर्म त्या अनुरोधानें आचरावेत वर्णाश्रमधर्म मोक्षाप्रत नेणारे असल्यामुळें अवश्य पाळावेत, त्याचें उल्लंघन करूं नये, त्याशीं बंडखोरपणानें व दंडेलीनें वागूं नये हें सर्वस्वीं खरे

 आहे पण त्याहूनही सर्वदा सर्वभावाने सर्वभूतात्मा जो श्रीहरि त्याला पळभरही न सोडता, त्याच्या चिंतनात तिळाचाही खंड पडूं न देता, त्याच्या प्रेमरंगात आपल्यासकट सर्व विश्वाला रंगवून टाकित्या-टाकित्या मायेच्या पैलाड जाऊन हरिचरणीं कायमचें ठाण माडून राहावे हा जीवाचा परम धर्म आहे. सकळ धर्मांमध्ये धर्म । स्वरूपीं राहणें हा स्वधर्म ।' असे समर्थींनीं म्हटलें आहे. ह्याच अर्थानें देवांनीं सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेक शरणं ब्रज असे गीतेच्या शेवटीं सांगितलें आहे येथें सर्व धर्मांचा त्याग कर ह्यावर मुख्य कटाक्ष नसून मला शरण ये ह्यावर मुख्य कटाक्ष आहे. देवाला शरण जाण्यात सर्व धर्मांचें सार्थक होतें, सर्व धर्मांच्या आचरणाचे फळ मिळतें, सर्व धर्मांचा त्याच्या-त्याच्या सफलतेमुळे परित्याग होतो ; हा परित्याग तिरस्कारामुळे नव्हे तर सफलतेमुळे होतो. जुन्या चालीच्या एखाद्या कुलीन घराण्यातल्या कुलवधूला जसा पतिसेवा हा मुख्य धर्म आचरताना सासू-सासरा, दार-जावा, नणंदा, इत्यांदिंकाचा तिरस्कार न करिताही त्याच्या सेवेच्या सफलतेमुळे सहज परित्याग होतो ; त्याप्रमाणे भक्तालाही हरिशरणागतीच्या मुख्य धर्माचरणात अन्य धर्मांचा तिरस्कार न करिताही त्याचा परित्याग होतो. सासू सासरा, दार-जावा-नणंदा ह्याची इच्छा तरी वधूने आपल्या पत्नीला सर्वभावे अनुसरावे हीच असते पति-पत्नींचें पूर्ण ऐक्य झालें म्हणजे त्यांना आपल्या सर्व श्रमांची सार्थकता वाटते. सून मुलाला आवडली व त्याचा एकजीव झाला म्हणजे सुशील सासूला धन्यता वाटते ; त्याप्रमाणेंच सर्व वर्णाश्रमधर्म, योग, याग, तप, दान, कर्म, ज्ञान, उपासना, इत्यादि सर्व धर्मांनीं जीवाला हरीच्या पदरांत घातलें व हरीने प्रेमानें त्याचा स्वीकार केला म्हणजे ह्या सर्व धर्मांचा सहज परित्याग होतो. हा परित्याग ह्या धर्मांच्या शुद्ध आचरणाचें फळ असल्यामुळे त्या धर्मांची त्यानें सफलताच होते. " अहो ! मुलगा व सून एकजीव होऊन प्रेमानें नादूं लागलीं, आम्हाला त्यात आनंदच आहे आता सुनेनें आम्हाला नाहीं विचारलें तरी आम्हाला काहीं वाईट वाटत नाहीं हो ! आम्ही काय आता म्हणतारीं झालोंत आमचें पिकलें पान झालें. तीं दोघें सुखाने नादोत म्हणजे आम्ही कृतार्थ झालों " असें जशी सासूवाई म्हणते, त्याप्रमाणेंच " हा हरीला सर्वभावानें शरण गेला आहे, आता ह्यानें कर्म टाकलीं, इतर सर्व सोडलें, माझाही परित्याग केला, तरी मलाही आनंदच आहे. किंबहुना हीच माझीही इच्छा होती. मी आता कृतार्थ झालें " असें श्रुतिमाउलीही

 म्हणते देव-भक्ताचा एकान्त हा परमधर्म हें ह्या विवरणाचें तात्पर्य लक्ष्यात
 आणून वरील पाचही सूत्रें पाहावीत म्हणजे त्यातील “ यो लोकबंधमुन्मूलयति,
 यो निस्त्रैगुण्यो भवति, यः कर्मफलं त्यजति, कर्माणि संन्यसति, वेदानपि
 संन्यसति, ” इत्यादि त्यागसन्यासरूपानें केलेल्या निषेधाचें मर्म कळेल तो
 संग सोडतो, योग-क्षेम सोडतो, ममत्व सोडतो, लोकबंध सोडतो, त्रैगुण्यविषय
 वेद सोडतो, कर्मफल टाकण्याचा अभ्यास करितां-करितां कर्मही टाकून देतो.
 असा हा इतक्याचा त्याग-करणारा पुरुष जोडतो तरी काय ? ‘ केवलमवि-
 च्छिन्नानुरागं लभते ’ अत्यंत शुद्ध, निष्काम व अखंड असें श्रीहरिप्रेम त्याला
 मिळतें. हा मोबदला केवढा तरी आहे ! हरीसारखें अनर्घ्य रत्न जोडण्यासाठीं
 त्याला सर्वस्वाचा परित्याग करावा लागतो. मात्र तेवढ्यासाठीं त्याला महानुभाव
 म्ह. सत-सद्गुरु व विविक्तस्थान म्ह. एकान्त सेवावे लागतात. सत्संग व एकान्त
 हे हरिप्रेमाचे साधक म्हणून तेवढें तो स्वीकारतो व बाकी सर्वांचा परित्याग करितो.
 महानुभाव हे हरिप्रेमाचे सागर असतात हे हरिप्रेमानें निरंतर डोलत असतात.
 त्याच्या संगतींत प्रेमाची ओळख होते. सत्संगतींत हरिप्रेमाची ओळख होते व
 एकांतात त्याचा अनुभव ध्यावयास सापडतो. भक्त संग सोडून देवाला सर्वस्वें
 कसा भजतो व एकान्त त्याला किती प्रिय आहे हें ज्ञानोबाराथाच्या शब्दानींच
 सागतों. “ तरी जो या देहावरी । उदास ऐसियापरी । उखिता (वाटसरू) जैसा
 बिठारी । बैसला आहे ॥ ५९४ ॥ का वृक्षाची साउली । वाटे जाता मिनली ।
 घरावरी तेतुली । आस्था नाही ॥ ५९५ ॥ साउली सरिसीच असे । परि असे हें
 नेणिजे जैसे । खियेचे तैसे । लोलुप्य नाही ॥ ५९६ ॥ जो संपत्तिमाजी असता ।
 ऐसा गमे पडुसुता । जैसा का वाटे जाता । साक्षी ठेविला ॥ ५९८ ॥ का तिन्ही
 काळ होता । त्रिधा नव्हे सविता । तैसा सुख दुःखीं चित्ता । भेदु नाही ॥ ६०२ ॥
 आणि मीवाचूनि काहीं । आणिक गोमटें नाही । ऐसा निश्चय तिहीं (काया वाचा
 मन ह्या तिघानीं) । जयाचा केला ॥ ६०३ ॥ शरीर वाचा मानस । पियालीं
 कृतनिश्चयाचा कोश (तीर्थ) । एक मी वाचूनी तैसे । न पाहाती आन ॥ ६०५ ॥
 मिळोनि मिळतचि असे । समुद्रीं गंगाजळ जैसे । मी होऊनि मज तैसे । सर्वस्वें
 भजती ॥ ६०८ ॥ आणि तीर्थें धौतें तटें । तपोवनें चोखटें । आवडतीं कपाटें ।
 वसवूं जया ॥ ६१२ ॥ शैलकक्षाचीं कुहरे । जळाशयपरिसरें ।..... ”

८ परा भक्ति व गौणी भक्ति

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम् ॥ ५१ ॥

मूकास्वादनवत् ॥ ५२ ॥

प्रकाश्यते कापि पात्रे ॥ ५३ ॥

गुणरहितं कामनारहितं प्रतिक्षणवर्धमान-

मविच्छिनं सूक्ष्मतरमनुभवरूपम् ॥ ५४ ॥

तत्प्राप्य तदेवावलोकयति तदेव शृणोति

तदेव चिंतयति ॥ ५५ ॥

गौणी त्रिधा गुणभेदादार्तादि भेदाद्वा ॥ ५६ ॥

उत्तरस्मादुत्तरस्मात्पूर्वपूर्वा श्रेयाय भवति ॥ ५७ ॥

अर्थ

प्रेमाचें स्वरूप अनिर्वचनीय आहे म्हणजे तें वाचनें बोलून दाखविण्यासारखे नाही, मुक्यान गाड पदाथाचा आस्वाद घेतला असतां जसे त्याला बोलून दाखविता येत नाही, तसाच हा प्रकार आहे. एखाद्या (बहुत सुकृताची जोड पदरीं असलेल्या) प्रेमळ भक्ताच्या ठिकाणीं असें शुद्ध प्रेम प्रकट दिसतें. ते गुणत्रयाच्या पलीकडचें आहे. कामनेचा विटाळही त्याला खपत नाहीं क्षण-क्षणाला तें वाढणारे पण सतत प्रवाहानें वाहणारें, अत्यंत सूक्ष्म, केवळ अनुभवरूप व अनुभवगम्य असें तें आहे. ते ज्याला मिळालें तो तेंच पाहतो, तेंच ऐकतो, तेंच बोलतो, त्याचेंच चिंतन करितो, त्याला त्या प्रेमावाचून दुसरें काहीं दिसत नाहीं, ऐकूं येत नाहीं, त्यावाचून तो दुसरी काहीं भाषा काढीत नाहीं व दुसरें कसलेंही चिंतन करीत नाहीं. इतका तो अतर्वाह्य प्रेममय झालेला असतो. (हें येथपर्यंत मुख्य म्ह० पराभक्तीचें वर्णन झालें.) आता गौणी भक्ति सागतों, ती गुणभेदावरून अथवा आर्तादि भेदावरून तीन प्रकारची आहे. पुढच्या-पुढच्या-पेक्षा मागची-मागची भक्ति श्रेष्ठ आहे.

स्पष्टीकरण

(५१-५३) प्रेम हें बोलून दाखविता येत नाहीं. पति-पत्नीसंबंधातसुद्धा ' हे प्रियकरा ! हे प्राणेश्वरा ! ' अशी भाषा जोंपर्यंत चालते तोंपर्यंत खरें प्रेम दूरच

असतें. प्रिय वस्तूच्या दर्शनावरोबर, स्पर्शनावरोबर, प्रेमालिंगनावरोबर, प्रेमालाप-श्रवणावरोबर जो सुखानुभव होतो तो शब्दांनी सांगता येणें अशक्य आहे. सागावयाचा कोणी प्रयत्न करील तर तें केवळ नाटक होईल निःशब्दता हेंच प्रेमाचें खरें वर्णन आहे वेदांनी ' नेति नेति ' म्हणून हात टेकले ते वेद असमर्थ म्हणून नव्हे तर प्रत्यक्षता होण्याचा समय आला तेव्हा सहजच ते स्तब्ध झाले अनुभवाच्या प्रसंगी शब्द कुंठित होतो. पाण्याच्या बाहेर डोके आहे तोंवर शब्द निघतील, पण बुडी मारून तळ गाठल्यावर शब्द तर खुंटतातच पण वरची फुरफुरही बंद होते ' मौन गा तुझे राशिनाम ' (अ. १७-१५) ' स्तुति काहीं न बोलणें ' (अ १८-२५) इत्यादि प्रकारें ज्ञानोवारायानीं प्रेमाची अनिर्वचनीयता व्यक्त केली आहे. " मुक्यानें गूळ खादला । गोडी नये सांगायाला । " असा नारदाच्या ५२व्या सूत्रातीलच दृष्टान्त देऊन समर्थ म्हणतात-

पदार्थज्ञान जेव्हां करे । द्रष्टा द्रष्टेपणें नुरे ।

ते समई उतरे । फुंज मीपणाचा ॥ १६ ॥

जेथें मुराले मीपण । तेचि अनुभवाची खूण ।

अनिर्वाच्य समाधान । याकारणें बोलिजे ॥ १७ ॥

-दासबोध, द ६, स १०

देहाचा पूर्ण विसर पडून द्रष्ट्याचें द्रष्टेपण मावळून दृश्य-द्रष्टा-दर्शन ही त्रिपुटी जेथें मावळते तेथेंच अनिर्वाच्य समाधान म्ह० प्रेम असतें गोपीचें प्रेमही पूर्ण म्हणण्याचें कारण हेंच कीं त्या देह-गेह-पति-सुत ह्या सर्वांचें भानही विसरून अतर्बाह्य कृष्णमय झाल्या होत्या. सीतास्वयंवरप्रसंगी ' कोण तूझ्या मनासि येतो साग वो सीते ' असा प्रश्न करीत सीतेची सखी प्रत्येक राजपुत्र दाखवीत व त्याचें नाम-गुण कथन करीत चालली तेव्हा ' बाई तो काहीं नव्हे ' असें सीता म्हणे; पण रामराय दृष्टीस पडल्यावर सीतेची वाचा कुठित झाली !

" तो ऋषिमंडळिं दिव्य धनुर्धर । तेव्हा न म्हणे नव्हे ग ॥

बाणली निजखूण तन्मय तुझी गे सीते । ॥ "

-आनंदतनय

अशा प्रकारचें शुद्ध प्रेम एखाद्याच शुद्धचित्त प्रेमळाच्या ठिकाणीं प्रकट दिसतें. वेहोष होऊन प्रेमानंद भोगणारे भक्त अत्यंत विरळ आहेत.

(५४) हे प्रेम—ही पराभक्ति—इतकें निर्मल असते कीं सात्विक, राजस व मायम ह्या गुणांचा वाराही तेथें लगत नाही. ती सापेक्ष नाही, बाह्य लक्षणानीं अनुमित होणारी नाही, कसल्याही सत्-असत् कामनेनें दूषित होणारी नाही. “तेंही नव्हे जें करिता कांहीं । ध्याता ध्यायी तेंही नव्हे ॥ १ ॥” कर्म, कर्ता, कार्य किंवा ध्यान, ध्याता, ध्येय, इत्यादि सर्व त्रिपुट्या तेथें मावळतात कर्त्यावाचून कर्म, ध्यात्यावाचून ध्यान अशी ती अद्वयानदाची अनुपम जोड ज्याला होते तो धन्य होय. हेंही सागावयाला तो वेगळा उरत नाही! दुसऱ्यानीं त्याचें वर्णन पाहिजे तर करावें. “तरंग सर्वांगीं तोय चुंबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबीं । नाना अवकाश नभीं । लुंठत जैसा ॥ ११४८ ॥ तैसी क्रिया कीर न साहे । तन्ही अद्वैती भक्ति आहे । हें अनुभवाचिजोगें नव्हे । बोला ऐसें ॥ ११५१ ॥” (ज्ञानेश्वरी, अ० १८) ज्ञानोबानीं पुढें म्हटले आहे— “पें देशें काळें पदार्थें । साधूनि वेइजे मातें । तैसा नव्हे—मी आयते । सर्वांचें सर्वही ॥ १२२४ ॥” अशी बाहेरून जोडून मिळणारी ही वस्तु नाही. ती सहजसिद्ध आहे. परमात्मा प्रेममय असल्यामुळे त्याचा तोच अंगाशीं येऊन खेळूं-डोळूं-नाचूं लागला पाहिजे. इतकें निर्मल प्रेम कामनारहित असते, हें सागणें नकोच. सकल कामना चित्तांतून निःशेष झडून गेल्याशिवाय हें दिव्य प्रेम चित्तात उगवावयाचेंच नाही. ह्या प्रेमापुढें भक्त त्रैलोक्याचें राज्यही तुच्छ मानितात. ‘जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरले ॥’ असे भक्त प्रत्यक्ष कैवल्यालाही मान देत नाहींत ! हे प्रेम एकदा चित्तात घुसूं लागले कीं वर्षाकालच्या नदीप्रमाणें तें क्षणोक्षणीं वाढत असतें. तुकोबांनीं म्हटल्याप्रमाणें “नित्य नवा कीर्तनीं कैला ओढवला रंग । श्रोता आणि वक्ता स्वयें जाला पाडुरंग ॥” असा तो प्रेमरस वाढत जातो व अखेर ‘अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें ॥’ असें होऊन जातें. तो प्रेमाचा प्रवाह अविच्छिन्न चालतो. त्याला चढ-उतार, भरती ओहटी नसते. आज आहे आणि उद्यां नाही, असें तें जाणारें प्रेम नाही, तें अखंड असतें. एवढें तें महासुख पण सूक्ष्मतर आहे. ‘यो बुद्धेः परतस्तु तः’ इतकें तें सूक्ष्म आहे. सूक्ष्म प्रकृतिही ज्याच्या दृष्टीनें स्थूल आहे इतके तें सूक्ष्म आहे, तथापि त्याचा प्रताप मोठा आहे. तें केवळ अनुभवरूप आहे.

(५५) असें तें अनुपम प्रेम ज्याला प्राप्त झालें आहे तो त्याचेच वारंवार घुटके घेत असतो, तेंच ऐकतो, तेंच बोलतो, त्याच्याच चिंतनात तल्लीन होऊन

परा भक्ति व गौणी भक्ति

 डोलत असतो. त्या प्रेमानुभवात तो रगून गेला म्हणजे त्याला देहभान नसतं
 प्रेमवृद्धीबरोबर देहभान सुटत जातं. ' काय खातों आम्ही काशाचे सांगातें ' हें त्याला
 कळत नाही, सर्व नादात प्रेममूर्ति हरिच त्याचा सांगाती असतो. "बोलावा विठ्ठल
 पाहावा विठ्ठल । करावा विठ्ठल जीवभाव ॥" असा त्या प्रेमामृततृतीचा मग
 जगालाही उपदेश व लाभ होत असतो. संजयाला श्रीकृष्णाचें तें मनोहर रूप व
 तो श्रीकृष्णार्जुनसंवाद वारवार आठवून आनंदाच्या गुदगुल्या कश्या होत होत्या
 हें पुढील श्लोकांवरून स्पष्टच आहे. "राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य सवादमिममद्भुतम् ।
 केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूप-
 मत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥"
 (गीता, अ. १८). हरिप्रेम एकदा प्राप्त झाल्यावर पुनः तें कोण सोडील ?
 त्याच्या स्मरणानेही तो आनंद वाढत असतो. येथपर्यंत पराभक्तीचें बर्णन झालें.
 आतां गौणी भक्तीकडे वळूं.

(५६-५७) गौणी भक्ति त्रिविध आहे. सात्त्विक, राजस व तामस ह्या
 गुणांमुळे तीन प्रकारची झालेली किंवा आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी ह्याप्रमाणें
 त्रिप्रकारक झालेली ह्या नारदाच्या सूत्रात ' आर्तादिभेदाद्वा ' म्हणून म्हटलें आहे,
 त्याचा असळ स्वतंत्रपणानें येंचें विचार करूं. ह्या सूत्रावरून नारदांनीं
 भगवद्गीतेचा ह्या प्रसंगी विचार मनात आणिला असावा असें वाटतें. अर्थात्
 गीता नारदांच्या सूत्रांपूर्वीची ठरते. म्हणून आपण प्रथम भगवद्गीतेकडे वळूं

श्रीभगवद्गीतेच्या सातव्या अध्यायात भगवंतांनीं भक्तांचे चार प्रकार
 सांगितले आहेत. आर्तभक्त, जिज्ञासुभक्त, अर्थार्थीभक्त व ज्ञानीभक्त. हे सर्व भक्त
 ' सुकृती ' आहेत. तथापि त्यातही ' नित्ययुक्त आणि एकभक्ति ' असा ज्ञानी भक्त
 श्रेष्ठ आहे, किंबहुना ' ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ' म्हणजे ज्ञानी भक्त साक्षात्
 माझा आत्मा आहे असें भगवंतांनीं सांगितलें आहे. आता आर्त, जिज्ञासु व
 अर्थार्थी ह्या तीन पदांच्या अर्थाबद्दल बराच मतभेद आहे, त्याचा विचार करूं.

आचार्यांनीं आपल्या गीताभाष्यात चतुर्विध भक्तांचें लक्षण केले आहे
 तें असें—

[क] आर्त— तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूतः आपन्नः ।

[ख] जिज्ञासु— भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुः ।

[ग] अर्थार्थी- धनकामः ।

[घ] ज्ञानी- विष्णोस्तत्त्वविद् ।

म्हणजे संकटांनी किंवा रोगांनी जर्जर झालेला व आपर्तीत सांपडलेला तो आर्त, भगवत्तत्त्व जाणू इच्छिणारा तो जिज्ञासु, धनाची कामना ठेवणारा तो अर्थार्थी व विश्वव्यापक परमात्म्याचे तत्त्व जाणणारा तो ज्ञानी असे ह्या पदांचे अर्थ श्रीमदाचार्यांनी केले आहेत.

ह्यांत मुख्य प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं आर्तापासून ज्ञान्यापर्यंत जे चार भक्त सांगितले, त्यात काहीं क्रम आहे किंवा नाही ? आर्तापेक्षा जिज्ञासु वरच्या पायरीचा, अर्थार्थी त्याहून वरचा व ज्ञानी सर्वोत्तम वरचा असा ह्यात काहीं चढता क्रम आहे का उगीच जसे 'सुचले तसे देव बोलत गेले ? क्रम आहे असे म्हटल्यास आचार्यांनी दिलेल्या अर्थाने मनाचें नीट समाधान होत नाही. ज्ञानी सर्वश्रेष्ठ असें सर्वसंमत असल्यामुळे आपण पहिल्या तिघाचाच विचार करूं. देवाच्या बोलण्याला वैगुण्य येऊं नये व क्रम तर आहे असें ठरावे असें असेल तर वरील पदांचा अर्थ आचार्यांनी केलेल्या अर्थाहून थोडासा निराळा केला पाहिजे. अर्थार्थी ह्याचा अर्थ धनकामी असा केल्यास त्याची योग्यता पहिल्या दोन भक्तापेक्षा अधिक मानावी लागते व तसें करणें कोणासही संमत नाही अर्थार्थी हा भक्तकोटींतच येऊ शकणार नाही व कदाचित्, अर्थासाठी का होईना, पांच रुपये बढती होण्यासाठी सत्यनारायण करितो आहे ना, घ्या त्याला भक्तकोटींत मिळवून, असा विचार मनात आणिला तरी असा भक्त कनिष्ठच गणिला पाहिजे. तो आर्तापेक्षा व जिज्ञासूपेक्षा वरचढ मानिता येणार नाही ! तात्पर्य, आचार्यांचा वरील तीन पदांचा अर्थ घेतला तर क्रम नीट बसत नाही व पदात क्रम नसेल असेही वाटत नाही, तर आता वरील तीन पदांचे कोणते अर्थ - संतसमत अर्थ - घेतले असता क्रम बरोबर लागून देवाच्या बोलण्याचें मर्म मनावर ठसेल ह्याचा थोडासा विचार करूं.

नारदाच्या सूत्राचा विचार केला म्हणजे आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी ह्यात काहीं क्रम लावणें नारदमहर्षींना अवश्य वाटलें व तो त्यांनीं- १ अर्थार्थी, २ जिज्ञासु व ३ आर्त-असा लाविला हें स्पष्ट दिसतें. वरील सूत्राचा अर्थ असा आहे- "गौणी भक्ति तीन प्रकारची आहे मग तुम्ही सात्त्विक भक्त, राजस भक्त व तामस भक्त अशा प्रकारें समजा किंवा आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी अशा प्रकारे समजा, - एवढें

मात्र आहे की पुढच्या-पुढच्या भक्तापेक्षा मागचा-मागचा भक्त श्रेष्ठ होय, किंवा त्याची भक्ति श्रेयस्कर होय ” म्हणजे अर्थार्थी भक्तापेक्षा जिज्ञासु भक्त श्रेष्ठ व त्यापेक्षा आर्त भक्त श्रेष्ठ होय नारदानीं चतुर्विध भक्तातल्या पहिल्या तीन भक्ताच उलट क्रम लाविला आहे व ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।’ ह्या भगवदुक्ती-प्रमाणे ज्ञानी भक्त साक्षात् हरिरूपच होय (‘तस्मिंस्तज्जने भेदाभावात्’—सूत्र ४१) असे सांगितले आहे असे करिताना अर्थातच नारदानीं आचार्यांनी दिलेलेच वरील पदाचे अर्थ घेतले आहेत. असो चतुर्विध भक्ताचा क्रम गीतेंत दिलेला आहे तसाच घेऊन त्या पदाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न मात्र येथपर्यंत झाला नाही ; तो ज्ञानेश्वरींत प्रथम झाला व त्याचे खरोखर उत्कृष्ट विवरण नाथानीं पुढे भागवतात केले !

ज्ञानेश्वरमहाराजांनी म्हटले आहे—

म्हणोनि ते माते चुकले । एथ चतुर्विध मज भजले ।

जिहीं आत्महित केले । वाढते गा ॥ १०८ ॥

तो पहिला आर्त म्हणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे ।

तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ॥ १०९ ॥

तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजे । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे ।

तिजेनि तेणे इच्छिजे । अर्थसिद्धि ॥ ११० ॥

मग चौथियाच्या ठायीं । काहींच करणें नाहीं ।

म्हणोनि भक्त एक पाहीं । ज्ञानिया जो ॥ १११ ॥

ह्या ओव्यात आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी हे ‘वाढते आत्महित’ करणारे आहेत असे सांगून ज्ञानेश्वरमहाराजांनी त्याचा उत्तरोत्तर श्रेष्ठत्वाचा क्रम स्पष्ट सुचविला आहे तथापि पहिल्या तीन पादाचा खुलासा येथे केलेला नाही. तो खुलासा त्यांनी पुढे १८व्या अध्यायातील ५४व्या श्लोकावरील ‘मद्भक्तिं लभते पराम्’ ह्या पदाच्या अर्थात चालला केला आहे. तथापि त्यांचे उत्तम स्पष्टीकरण नाथमहाराजांनी § आपल्या भागवतात सहज ओघाने फार-फार बहारीने केले आहे.

§ आचार्य, नारद व नाथ हे सर्वच महात्मे आम्हास परमपूज्य व परमप्रिय आहेत. त्यांनी केलेल्या अर्थातल्या फरकावरून कोणाविषयी आमचा अत्यल्पही अनादर आहे असे कोणी समजू नये. उलट पुढचे महात्मे मागच्या महात्मांच्या कृपेने समर्थ झालेले असल्यामुळे ते आपल्या पूर्वज महात्मांचा मनोभाव अधिक विशद करितात असेच आम्ही समजतो.

नाथानीं भागवताच्या १९व्या अध्यायातील २४व्या श्लोकावर टीका करिताना सहज ' मयि संजायते भक्तिः कोन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ' ह्यावर लिहिताना आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी ह्यांचे लौकिक व पारमार्थिक असे दुहेरी अर्थ देऊन भक्तीविषयीं बोलताना पारमार्थिक अर्थच कां घेतले पाहिजेत व ह्यांचे परस्पर-संबंधही कसे आहेत ते फार बहारीनें कथन केले आहे. प्रथम नाथाच्या ओव्यांच पाहा—

निःशेष मावळल्या अहंकृती । भूतें निजात्मरूप दिसती ।
 माझ्या स्वरूपाची सहजस्थिति । ते माझी मुख्य भक्ति उद्धवा ॥ २६९ ॥
 ये भक्तीच्या लेशस्थितीं । आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी ।
 प्रकाशले गा वर्तती । निजस्वार्थी साधक ॥ २७० ॥
 रोगिया नांव आर्तता । हें व्याख्यान नव्हे परमार्था ।
 भगवत्प्राप्तीची चिन्ती व्यथा । ते आर्तता परमार्थी ॥ २७१ ॥
 जो भगवंताचे प्राप्तीलागीं । कडा घालूं घांवे वेगीं ।
 का रिघो पाहे जळते आगीं । तो आर्त सवेगीं बोलिजे ॥ २७२ ॥
 आर्ताची स्थिति ऐसी । जिज्ञासु वारी त्यासी ।
 मनुष्यदेह ब्रह्मप्राप्तीसी । तो आत्महत्येसी नको योजूं ॥ २७३ ॥
 मागील भक्त कोणे रीती । जाणोनि पावले भगवद्भक्ती ।
 जीवें-भावें त्या विवरी युक्ती । जिज्ञासु निश्चितीं या नाव ॥ २७४ ॥
 मज जाणावयाची ऐसी जे आशा । तीतें म्हणती शुद्ध जिज्ञासा ।
 तेही प्रकाशक माझ्या प्रकाशा । मी जिज्ञासु ऐसा तेणें जाणें ॥ २७५ ॥
 ब्रह्मप्रापका युक्तीचा ठसा । या नांव शुद्ध जिज्ञासा ।
 वेदशास्त्रजाणीववळसा । लौकिकजिज्ञासा त्या नाव ॥ २७६ ॥
 सर्वो अर्थी मीचि अर्थना । शुद्ध अर्थार्थी या नाव जाणा ।
 म्हणती अर्थार्थी द्रव्यकामना । ते मंद व्याख्याना प्रवर्तती ॥ २७७ ॥
 दृष्टी पडे नाना अर्थी । जो विवचोनि लावी परमार्थी ।
 त्या नाव बोलिजे अर्थार्थी । त्यातेंही निजभक्ति प्रकारे माझी ॥ २७८ ॥
 एवं आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । त्यातें प्रकारे माझी सहजभक्ति ।
 तीतें भक्त चतुर्धा मानिती । अधिकारस्थितिविभागें ॥ २७९ ॥

ह्या ओव्याचें नीट मनन करावें. आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी हे ' वाढतें आत्महित ' करणारे आहेत असें ज्ञानोदाराय सांगतात व ' अधिकारस्थितिविभागें ' भक्त चतुर्धा मानिले जातात असेच नाथ सांगतात. दोघाचा भाव एकच. ज्ञानी भक्त हरिरूपच आहे, पण त्याच्या पूर्णभक्तीच्या लेशस्थितीनें बाकीचे तीन भक्त होतात.

नाथ आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी ह्यांचे लौकिक व पारमार्थिक असे दोन अर्थ करून येथें पारमार्थिक अर्थच घेतले पाहिजेत असें सांगतात—

(१) लौकिक आर्त— रोगी ; पारमार्थिक आर्त— भगवत्प्राप्तीची व्यथा लागलेला.

(२) लौकिक जिज्ञासु— वेदशास्त्रजाणीववळसा घेणारे ; पारमार्थिक जिज्ञासु— भगवंतालाच जाणावयाची खटपट करणारे (तैसा प्रतिपाद्य जो ईश्वर । तो होवयालागीं गोचर । श्रुतीचा निरतर । अभ्यास करणें ॥ ज्ञानेश्वरी, १६-१०३)

(३) लौकिक अर्थार्थी— धनकामी ; पारमार्थिक अर्थार्थी— सर्वार्थांत भगवंतच लोभनीय होत असा ज्याचा दृढ भाव तो.

ह्या अर्थानें पाहता चतुर्विध भक्त क्रमा-क्रमानें श्रेष्ठ कसे आहेत तें चांगले समजते. आर्ताला भगवत्प्राप्तीची व्यथा लागलेली असते. ती व्यथा लागल्यावर वेद-शास्त्र-पुराण-संत ह्यांच्या ठायीं नम्र होऊन केवळ भगवंतालाच शोधू लागतो तो जिज्ञासु. भगवतावाचून बाकी सगळे अर्थ अनर्थ आहेत व भगवंतच सेव्य आहेत असें दृढ भावून अनेकार्थी भगवंत पाहूं लागतो तो अर्थार्थी ; सर्व हरिमय आहे अशा निश्चयावर आरूढ होऊन तन्मय झालेला तो ज्ञानी. हे ज्ञानी भक्त आणि हरि हे एकच होत.

१ भक्तीची सुलभता

अन्यस्मात् सौलभ्यं भक्तौ ॥ ५८ ॥

प्रमाणान्तरस्यानपेक्षत्वात् स्वयंप्रमाणत्वात् ॥ ५९ ॥

शांतिरूपात्परमानंदरूपाच्च ॥ ६० ॥

अर्थ

दुसऱ्या कोणत्याही मार्गापेक्षा भक्तिमार्ग हाच सुलभ आहे; कारण हा स्वयंप्रमाण आहे, ह्याला बाहेरचें प्रमाण नको आहे. हा शांतिरूप व परमानंदरूप आहे.

स्पष्टीकरण

(५८-६०) भक्तिमार्ग हा कर्म-ज्ञान-योगापेक्षा श्रेष्ठ आहे असें मार्गें (सूत्रें २५-२७) सिद्ध केलेंच आहे. आता तो त्याहून सुलभ आहे असें सांगतात. भक्ताला घर-दार, धन-दौलत मिळवावी लागत नाही व असली तरी टाकावी लागत नाही. कोणत्याही अवस्थेंतल्या, आश्रमातल्या व जातींतल्या पुरुषाला, स्त्रीला अगर मुलाला भक्त होता येतें, मात्र हरीविषयीं शुद्ध प्रेम पाहिजे त्याला उपचार नकोत. त्याला कसलीही आडकाठी नाही योगाला शरीरबळ व ज्ञानाला बुद्धिबळ पाहिजे भक्तीला कांहीं साडवें लागत नाही व काहीं माडावें लागत नाही ' असाल ते असा जेथें तेथें', मात्र हरीचे होऊन जा. आता ह्या भक्तिसुखाला बाहेरचें प्रमाण का नको तें उघडच आहे, भ्रताराच्या अगसंगानें भायेंला जें सुख होतें ते भायें होऊनच भोगलें पाहिजे, कुमारिकेला तें सांगूनही समजावयाचें नाही; तसेच भक्तिसुख भक्त होऊन भोगावें, तें सांगून बहिर्मुखाला समजावयाचें नाही. हरिव्यतिरिक्त सर्व कामनाचा त्याग करून हरीशीं तन्मय होऊन तें सुख भोगावें म्हणजे तें शांतिरूप व परमानंदरूप कसें आहे तें समजेल. ह्याचें विवरण मार्गें झालें आहेच

१० साधकानें काय सोडावें ?

क्रक

लोकहानौ चिंता न कार्या निवेदितात्मलोकवेदत्वात् ॥ ६१ ॥

न तदासिद्धौ लोकव्यवहारो हेयः

किंतु फलत्यागस्तत्साधनं च कार्यमेव ॥ ६२ ॥

स्त्रीधननास्तिकचरित्रं न श्रवणीयम् ॥ ६३ ॥

अभिमानदंभादिकं त्याज्यम् ॥ ६४ ॥

तदर्पिताखिलाचारः सन् कामक्रोधाभिमानादिकं

तस्मिन्नेव करणीयम् ॥ ६५ ॥

अर्थ

शातिरूप भक्तिप्रेमाचा अनुभव घेत असणाऱ्या भक्ताचे लोकव्यवहार विनयोभाट होत नसले तरी त्याने चिंता करूं नये, म्ह० लौकिक कर्में नीट होत नसल्याबद्दल त्याने खंती बाळगूं नये; कारण त्याने आपली लौकिक, वैदिक, वगैरे सर्वप्रकारचीं कर्में भगवताला समर्पण केलेलीं असतात भक्तीची स्थिति अंगी घाणली नाही तोंवर लोकव्यवहार टाकूं नये, मात्र लौकिक कर्मेंही काहीं फलहेतू मनांत धरून करूं नयेत आणि भक्ति सिद्ध होण्याचें साधन मात्र करीत असावे. ल्लियाच्या, पैशाच्या व नास्तिकाच्या गोष्टी कदापि ऐकू नयेत, अभिमान आणि दंभ ह्याचा सर्वथा त्याग करावा, सर्व काम भगवताला अर्पण करून काम, क्रोध, अभिमान, इत्यादि वृत्ती चित्तात उद्भवल्या तरी त्याही देवाकडेच लावाव्यात म्ह० काम देवाचाच धरावा, क्रोध त्याच्यावरच करावा व अभिमानही त्याचाच वाहावा.

स्पष्टीकरण

(६१-६२) भक्ताचीं लौकिक, वैदिक अतर्बाह्य सर्वच कर्में भगवताला अर्पण होत असल्यामुळे व वैदिक कर्में तो यथाशास्त्र आचरीत असल्यामुळे लौकिक कर्में त्याच्या हातून नीट न उरकणें साहजिक आहे. पण ह्याबद्दल त्याने खंती बाळगण्याचें कारण नाही. लोक भले म्हणतील कीं वाईट म्हणतील ह्याचा त्याने फारसा विचार करूं नये. लोक कधीं उगाच डोक्यावर घेऊन नाचतील व कधीं निष्कारण छळ माडतील. लोकाचीं मनें साभाळण्याचें काम फार बिकट

आहे लोक आज एखाद्याला एखाद्या कामाबद्दल चागलें म्हणतील, तर उद्या त्याला त्याच कामाबद्दल वाईटही म्हणतील. ज्याला आपलें उद्दिष्ट साधावयाचें आहे त्याने लोकमताची खुषामतही करूं नये व त्याला डिवचूंही नये “वानोत निंदोत” असे साधकानें लोकमताविषयीं उदासीन असावें. लौकिक राखणें कठिण आहे. ‘ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना’ ह्या अभंगात तुकोबांनीं म्हटलें आहे कीं लोक हे मृदंगासारखे दोहींकडून थापा मारावयाला तयार असतात संसार करावा तर पातकी व टाकावा तर घोटपोशा म्हणतात ; आचारवंताला हा दांभिक आहे असें म्हणतात व आचारहीनाला भ्रष्ट म्हणून निंदितात, सत्सग करणाऱ्याला हा गुरुचा उपदेशी म्हणून हिणवितात, न करणाऱ्याला अभागी अज्ञान म्हणतात ; निर्धनाला करंटा व धनिकाला उन्मत्त म्हणतात, बोलक्याला वाचाळ व मौन धरणाऱ्याला गर्विष्ठ म्हणतात, लग्न केलें तर हा माजला आहे म्हणतात व न करणाराला नपुंसक ठरवितात, निपुत्रिकाला चाडाळ म्हणतात व अपत्यवंताला पोखड्याचा बाप म्हणतात !! हीं उदाहरणें देऊन तुकोबा सांगतात कीं ‘ओक तैसा लोक धरिता धरवेना !’ असा हा लौकिक आहे. म्हणून करा काय ?

तुका म्हणे आता ऐकावें वचन । त्यजुनिया जन भक्ति करा ॥

‘त्यजुनियां जन भक्ति करा’ ह्याचाच अर्थ नारदाच्या ‘लोकहानौ चिंता न कार्या—तत्साधनं च कार्यमेव’ ह्या उक्तीत आहे. लोकाकडून बरे म्हणून घेण्याची हाव न वाळगता देवाला प्रिय होण्याचा उपाय करा. लौकिक सुटो पण देव गाठो. सर्व लोकाना एकदम सतुष्ट करण्याचा उपाय आजवर कोणालाच सापडला नाही. ह्याच अर्थाचें एक भजेचें संस्कृत सुभाषित आहे—

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।

नास्ति तत्र खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥

हेंच तुकोबांनीं अभंगात सांगितलें आहे—

सत्य-असत्यासी मन केलें ग्वाही । मानियेलें नाहीं बहुमता ॥

लौकिकाची खरी किंमत जाणावी, तथापि प्रेमसुख पूर्णपणें बाणलें नाही तोंवर ‘मार्गाधारे वर्तवें’ हेंच योग्य आहे. लोकव्यवहार टाकूं नये व तो करीत असता कांहीं तत्संबंधीं हेतु पोटात ठेवूं नये. मुलाला चागलें वळण लागावें, त्याला शिक्षण मिळावें व तो योग्य मार्गाला लागावा म्हणून बापानें आपलें कर्तव्य उत्तम रीतीनें

 बजावावें, पण हा मुलगा पुढें भाड्या उपयोगी पडेल इ० हेतू मनात बाळगूं नयेत. लौकिक कर्मही फलहेतूची आकाशा मनात न ठेविता करावें व मुख्यतः साधावयाचें ते हरिचरण साधावे. तात्पर्य, लौकिक कर्म हीं फलहेतु सोडून करावीत व चित्त हरीचे पायीं ठेवून त्याचें साधन करीत असावें

(६३) भक्तीचें साधन करीत असताना भक्तीला विरोधी जे प्रकार आहेत ते टाळावेत असें पुढील दोन सूत्रात सांगितलें आहे. प्रथमतः स्त्री, धन व नास्तिक ह्यांच्या गोष्टी ऐकूं नयेत, ह्यांचीं चरित्रे पाहूं नयेत. स्त्रीचरित्रें पाहिल्यानें मन कामाकार होतें, धनाच्या व धनिकांच्या गोष्टी ऐकिल्यानें लोभवृत्ति वळावते व नास्तिकांच्या गोष्टी ऐकिल्यानें असलेला विश्वासही डळमळूं लागतो म्हणून साधकानें स्त्री-धन-नास्तिकांच्या गोष्टी ऐकूं नयेत प्रथम विषय स्त्री हा तर साधकाच्या वाटेतला मोठाच खळगा आहे, म्हणून 'एकान्तीं लोकांतीं स्त्रियाशीं भाषण । प्राण गेल्या जाण करूं नये ॥' असा तुकोबानीं साधकांस इषारा देऊन ठेविला आहे. नाथानीं 'चिरजीव' पदात विरक्त कसा असतो हें सांगताना म्हटलें आहे—

नावडे स्त्रिया पाहणें । नावडे स्त्रियात बैसणें ।

नावडे स्त्रियाचें रगडणें । त्यांचें स्पर्शणें नावडे ॥ ३० ॥

जो विवाहित धसेल त्यानें 'स्वस्त्रीवाचोनी नातळावी अन्यकामिनी' हें उघडच आहे; पण—

स्वस्त्रीसीही कार्यापुरतें । बोलावें स्पर्शावें निरुतें ॥

परी आसक्ति धरुनि तेथें । सर्वथा चित्तें न गुंफावें ॥ ३२ ॥

स्त्री हा विषयच असा आहे कीं जेथें पुरुषानें हटकून लटपटावे, म्हणून ह्याविषयीं साधकानें अत्यंत सावध असलें पाहिजे. नाटक-कादंबऱ्यादि ज्या-ज्या ग्रंथांत फाजील प्रणयकथा वर्णिल्या असतील त्या वाचूं नयेत, नाटके तमाशे पाहूं नयेत, व स्त्रियाचे कथालाप जेथें चालत असतील त्या-त्या स्थळापासून व माणसापासून दूर असावें. स्त्री-स्त्रीणांचा संघ करूं नये, त्याचप्रमाणें नास्तिकांचाही संग करूं नये ईश्वरावर व शास्त्रावर ज्याचा विश्वास नाही तो नास्तिक होय. 'ह्यात काय अर्थ, त्यांत काय अर्थ' असलीं तर्कटें रचून नास्तिक हा समाजाचा पायाच ढासळून

टाकूं पाहतो. § नास्तिकाइतका समाजाचा दुसरा कोणीही शत्रु नाही. “ देह तोचि देव भोजन ते भक्ति । मरण ते मुक्ति पाखंड्याची ॥ ” ह्याप्रमाणे तुकोबांनीं एका अभंगचरणांत नास्तिकाचें वर्णन केलें आहे. अशाचा सग तर नसावाच, पण अशांशीं भाषणप्रसंगसुद्धा करूं नये. देवांनीं जानोबारायाच्या मुखानें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं— “ तैसे जे पार्था । विमुख या परमार्था । त्यासी भाषण सर्वथा । करावें ना ॥ ” असो तर काम, लोभ व अविश्वास ह्यांना उत्तेजित करणारे जे स्त्री, धन व धनिक आणि नास्तिक ह्यांच्या गोष्टी ऐकू नयेत भक्तीचा विडा ज्यानें उचलला त्यानें पथ्य संभाळलें पाहिजे धनाच्या गोष्टी ऐकून आपल्या स्थितीचा असतोष वाटून आहे ह्यापेक्षा अधिक धन असावें असें वाटतें, म्हणून त्या ऐकूं नयेत. परमार्थांत नजर धर व प्रपंचात नजर खालीं असावी.

(६४) अभिमान, दंभ, इत्यादि आसुरी संपत्तीचे सर्व गुण म्हणजे दुर्गुण टाकावेत आपण कोणी मोठे आहोंत ही बुद्धि म्हणजे अभिमान व आपला मोठेपणा चव्हाळ्यावर माडण्याची वेडी हाव हा दंभ होय. संपत्तीचा, सततीचा, बळाचा, बुद्धीचा, कौशल्याचा, ज्ञानाचा, सदाचाराचा कोणत्याच प्रकारचा अभिमान नसावा. काहीं गुण जवळ असले तरीसुद्धा हे ईश्वराचें देणें आहे म्हणून त्याला अनन्य असावें. निरभिमानपणाचासुद्धा अभिमान मारक होतो ! “ तुका म्हणे नरकीं घाली अभिमान ” असा अभिमानानें अधःपात होतो रावण, शिशुपाल, हिरण्यकशिपु हे सारे अभिमानानें मेले. “ गर्वाचें घर खालीं ” ही म्हण प्रसिद्धच आहे. मोठे-मोठे गेले, ही बहुरत्ना वसुंधरा आहे, मी कोण्या झाडाचा पाला आहे असें मनात आणीत जावें अभिमान मारावयाचा उत्तम उपाय नमनभक्ति हा आहे ‘ नमन ते भक्ति ’ असें तुकोबांनीं ह्याच अर्थानें भक्तीचें लक्षण केलें आहे. भूतमात्र नसावें लोटागण घालावयाला, वाकावयाला, पाया पडावयाला शिकावें ही केवळ शारीरिक क्रिया म्हणून न करिता भूतमात्रीं हरिच पाहण्याचा अभ्यास ठेवावा म्हणजे अभिमान आस्ते-आस्ते चित्तातून ठाणें उठवील. दंभ तर त्याहूनही घातक आहे आपण आहोंत त्याहून मोठे दिसण्याची

§ प्रसिद्ध इंग्रज तत्त्ववेत्ता एडमंड बर्क ह्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, “ समाजाला अत्यंत भयप्रद व निष्ठुर धक्का कोणापासून बसत असेल तर तो नास्तिकांपासूनच होय नास्तिक लोक समाजांतून बहिष्कृत केलेले पुरुष होत व ते अमक्या एका देशाचे किंवा समाजाचे शत्रू आहेत असें नसून सर्व मनुष्यजातीचे शत्रू आहेत ”

 व आपले गुण चव्हाड्यावर माडून लोकाकडून 'वाहवा' म्हणून घेण्याची जी हाव तो दंभ होय. " म्हणोनि वाचेच्या चौबारा । घातलिया धर्माचा पसारा । धर्मचि तो अधर्म होय वीरा । तो दंभ जाणे ॥ " (ज्ञानेश्वरी, १६-२२३) शेतकरी पेरणी करून वर माती घालतो किंवा कुलवधू आपले अवयव लपविते, त्याप्रमाणें आपला धर्म लपविण्याची बुद्धि ठेवावी पुण्यकर्मांला बाहेरची लोकप्रशंसेची हवा लागली कीं किडे पडलेच म्हणून समजावें. धर्मकर्मांच्या बाटलीचें बूच काढूं नये, का कीं बाहेरच्या हवेनें तें नासून जातें. सत्कर्म, सद्बुद्धि, सदाचार हे बाहेर लोकाना दिसून त्याचेकडून प्रशंसा व्हावी अशी तिलभर बुद्धि पोटात न ठेविता या सर्वांनीं परमेश्वराला प्रसन्न करण्यास झटावें लोकानीं मान डोलवून काय उपयोग ? आपलें सत्कर्म ईश्वराला पसंत पडलें तरच जगण्याचें सार्थक. देवाच्या घरीं मान व्हावा, देवाचा प्रसाद जोडावा, देवानें पदरात घ्यावें अश्याच सुबुद्धीने सत्कर्म आचरीत असावें.

(६५) सर्व कर्में देवाला अर्पण करावीत व काम-क्रोध, व अभिमान हे जर नष्ट झाले नाहीत तर देवालाच वाहावेत ' काम-क्रोध आम्हीं वाहिले विठ्ठली ' असें तुकोबा म्हणतात काम-क्रोधाभिमान जावेत हें उत्तम, पण हे न जाता जरी चित्तांत राहिले तरी त्याची मोहर हरीकडे फिरवावी म्हणजे त्याच्यातलें विष नाहीसें होऊन ते क्रमानें जातातच. सर्वेन्द्रियाना हरीचेंच वेड लावावे म्हणजे चित्तातले विकारही हरिरूप होऊन जातात. " मग मीचि डोळा देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मीचि मनीं भाविला । वानिला वाचा ॥ ३५९ ॥ सर्वांगीं सर्वाठायीं । मीचि नमस्कारिला जिहीं । दान पुण्यादिके जें काहीं । तें माझियाचि मोहरा ॥ ३६० ॥ जे अहंकार वाहत अर्गीं । आम्ही हरीचे भूषावयालार्गीं । जे लोभिये एकचि जर्गीं । माझेनि लोभें ॥ ३६२ ॥ जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ॥ ३६३ ॥ जयाचीं जाणतीं मजचि शास्त्रें । मी जोडे जयांचेनि मंत्रें । ऐसे जे चेष्टामात्रें । मजले मज " ॥ ३६४ ॥ (ज्ञानेश्वरी, अ० ९). ह्याप्रमाणें काम-क्रोधाभिमानादि सर्वच वृत्ती देवाला वाहाव्यात. काम तरी देवाचाच धरावा, राग आला तर त्याच्यावरच रागवावें व अभिमान तरी त्याचाच धरावा, म्हणजे ह्या वृत्ती मूळच्या ओंवळ्या असल्या तरी गोपीप्रमाणें परमात्मसगतीने पावन होऊन त्याच्याच स्वरूपात विश्राम पावतील.

29503

511

42

 पाहून पितृलोकीं पितर सतुष्ट होतात, देवता आनंदित होऊन नाचतात व पृथ्वी सनाथ होते. त्याच्यात मग जाति, विद्या, रूप, कुल, धन, क्रिया इत्यादिकाचे भेद राहत नाहीत, कारण ते सर्वांतरीामीं जो हरि तद्रूप झालेले असतात.

स्पष्टीकरण

(६६) देवावर प्रेम करावयाचे दोन प्रकार येथे सांगितले आहेत. दासाचे स्वामीवर प्रेम असते तो एक दास्यभक्तीचा प्रकार व कातेचें स्वपतीवर प्रेम असतें तो काताभक्तीचा प्रकार दास्यभक्तीचें उत्कृष्ट उदाहरण मारुतिरायाचें किंवा गरुडाचें. रामरायाची सेवा मारुतीनें कशी केली हें रामायणात प्रसिद्ध आहेच “ पडिले कार्य तितुकें करावे । सदा सन्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥ ” हें दास्यभक्तीचें वर्णन रामदासांनीं केलें आहे देवकार्य करणें ही दास्यभक्ति होय काया-वाचा-मनें सर्व स्वामीला अर्पण करून स्वामीवाचून ब्रह्माडात दुसरें काहींच न जाणणें अशी आत्मनिरपेक्ष भक्ति दासभक्तच करूं शकतात. ‘ जोडूनिया कर । उभा सन्मुख समोर । ’ असें मारुतिरायाचें ध्यान मनात आणून तुकोबांनीं त्याची प्रार्थना केली आहे—

अभंग

शरण शरण हनुमंता । तुज आलों रामदूता ॥ १ ॥

काय भक्तीच्या त्या वाटा । मज दावाव्या सुभटा ॥ २ ॥

शूर आणि धीर । स्वामिकाजीं तूं सादर ॥ ३ ॥

रामरायाच्या सेवका । शरण आलों म्हणे तुका ॥ ४ ॥

दास्यभक्तीचें मर्म शिकावयाचें असेल तर मारुति-उपासना करावी, मारुति-रायाला गुरु करावे. वाचकानीं तुकोबारायाच्या गाथ्यातील ‘ पाईकी ’चे अभंग मननपूर्वक वाचावेत म्हणजे पाईकी, शिपाईगिरी, सेवा, दास्य याचें मर्म त्याच्या लक्ष्यात येईल. त्यातील चार-दोन महत्त्वाचे चरण येथे देतो—

(१) तरी व्हावें पाईक जीवाचे उदार ।

सकळ त्याचा भार स्वामी वाहे ॥ १ ॥

(२) पाईकानीं सुख भोगिलें अपार ।

शूर आणि धीर अतर्बाह्य ॥ २ ॥

- (३) पाईकानीं पंथ चालविल्या वाटा ।
 पारख्याचा खांठा मोडोनिया ॥ ३ ॥
- (४) तो एक पाईक पाईका नाईक ।
 भाव सकळिक स्वामिकार्जी ॥ ४ ॥
- (५) तृणवत् तनु सोने ज्या पाषाण ।
 पाईक त्या भिन्न नाही स्वामी ॥ ५ ॥
- (६) आपुलिया सत्ता स्वामीचें वैभव ।
 भोगिती गौरव सकळ सुख ॥ ६ ॥

अतो. ही दास्यभक्ति झाली. आता काताभक्ति सागतों. देवाचे चरण लक्ष्मी जशी नित्य हातात वागवून त्याची सेवा करीत आहे, तसे देवाचे चरण हृदयीं दृढ धरणें ही काताभक्ति होय. दास्यभक्ति काय आणि काताभक्ति काय दोन्ही एकच आहेत. नावें निराळीं. चरणसेवा ही लक्ष्मीनें उत्तम चालविली आहे. ह्या आईसाहेब गुरु आहेत त्याच्यापासून ती शिकावी. “ हे माझी मिरासी । ठाव तुझ्या पायापारीं ॥ १ ॥ यांचा धरीन अभिमान । करीन आपुलें जतन ॥ २ ॥ ” काता पतीशीं एकजीव होऊन जाते, तसें देवाशीं एकजीव होऊन जावें पतीचें तें माझें, पतीचें धन तें माझें धन, पतीची सेवा ती माझीच सेवा, जें-जें पतीचें तें-तें माझें, पतीचें वैभव तें माझें वैभव, पतीचा जो मानापमान तो माझा मानापमान, असें काता मानते. समसत्ता भावल्यामुळे पतीच्या घरचें केर पोतेरें करण्यातही तिला हलकेपणा वाटत नाही. भक्तही देवाशीं असाच मिळून मिसळून वागतो. दास्यभक्तीचें मर्म पिढ्यान्-पिढ्या नौकर वागविण्याचें किंवा होण्याचें ज्याच्या कपालीं असेल तेच जाणतील. सध्या रोजीवर किंवा मासिक वेतनावर चाकरी करण्याचा प्रघात वाढत असल्यामुळे स्वामि-सेवकपणाचें थोर नातें बुडत चाललें आहे ! पन्नास-पाऊणशें वर्षे घरात इमानानें राहिलेल्या सेवकाला धन्याच्या घराण्याचा केवढा अभिमान व प्रेमा वाटतो व त्याचेंही धन्यावर केवढें वजन असतें, ह्याची उत्तरोत्तर कल्पनाही नाहीशी होणारसें दिसतें. देवही दासाच्या अकित होतात, ‘तुका म्हणे भावें । देवा सत्तें राववावें ॥’ स्वामि-सेवकाचे ऐक्य झालें कीं ‘दासी कीं गोसाविण जाहली’ हेंच कळेनासें होतें आणि मौज अशी आहे कीं जो खरें दास्य करितो तो स्वामीच्याही डोक्यावर जाऊन बसतो व जी

खरी पतिसेवा करिते तिचा आपल्या स्वामीवर अमलही पण तसाच चालतो ! सेवेचा कडेलोट झाला कीं झटदिशीं पारडें उलटें होऊन स्वामी तो सेवक होतो व सेवक तो स्वामी होतो ! अशी प्रेमाची पराकाष्ठा झाली कीं स्वामी, सेवक व सेवा किंवा पति, पत्नी व सेवा ह्या त्रिपुटीचा न कळत लय होऊन तिन्ही मिळून एकच बाकी राहते. त्याला मग तुम्ही देव म्हणा, भक्त म्हणा अथवा काहींही म्हणा. त्या एकपणात, तसें समरस होऊन जाण्यात, त्या अभिन्नपणाच्या सेवाधर्मात जी माधुरी आहे तिची गोडी अनुभविकच जाणतील ! ती मधुर भक्ति गोपीनीं केली व प्रेमाचें अपार सुख भोगिलें.

(६७) म्हणूनच एकान्तभक्ताला, एकविध, एकनिष्ठ भक्ताना नारदानीं सर्व भक्तात पहिला नंबर दिला आहे. प्रेममय झालेल्या भक्ताना सर्व काळीं व सर्व स्थळीं नारायणावाचून दुसरा विषय नसतो स्वामीच्या चरणकमलाच्या ध्यानने चित्त स्थिर होतें, अन्य संकल्प उठत नाहीत, 'दुजियापासून परतलें मन असा विश्वास बळावतो, आणि हरि स्वाधीन होतो तुकोबारायाचे एकान्तभक्तीचे उद्गार पाहा—

अभंग

१

एकविध आम्ही न धरू पालट । न संडूं ते वाट सापडली ॥ १ ॥
 म्हणवूनि केला पाहिजे साभाळ । माझे बुद्धिबळ पाय तुझे ॥ ध्रु० ॥
 बहुत बोलता न कळे प्रकार । अंतरा अंतर साक्ष असे ॥ २ ॥
 तुका म्हणे अगा जीवींच्या जीवना । तूंचि नारायणा साक्षी माझा ॥ ३ ॥

२

आणिक दुसरें मज नाही आता । नेमिलें या चित्तापासूनिया ॥ १ ॥
 पाडुरंग ध्यानीं पाडुरंग मनीं । जागृतीं स्वप्नीं पाडुरंग ॥ ध्रु० ॥
 पडिलें वळण इंद्रियां सकळा । भाव तो निराळा नाही दुजा ॥ २ ॥
 तुका म्हणे नेत्रीं केली वोळखण । तटस्थ हें ध्यान विटेवरी ॥ ३ ॥

(६८) असे चार एकान्तभक्त एकत्र जमले व त्यानीं तोंड उघडलें तर देवाच्याच गोष्टी ते सागतील व ऐकतील. व्यापारी मंडळांत व्यापाराच्या,

 नाटक्यात नाटकाच्या, राजकीय पुरुषात राजकारणाच्या, विद्यार्थ्यांत अभ्यासाच्या, कायदेपंडितात कोर्टाच्या गोष्टी हटकून निघावयाच्याच तसे चार भक्त एकत्र जमले कीं भक्तीच्याच गोष्टी निघावयाच्या. जें ध्यानीं मनीं असतें तेंच वाचेवर उगवतें नारदानीं ह्या सूत्रांत 'परस्परं लपमानाः' म्हणून जें सांगितलें तेंच गीता-भागवतांतही सांगितलें आहे.

(१) स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोऽधौघहर हरिम् ।

भक्त्या सजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलका तनुम् ॥

परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः । -श्रीभागवत, ११-३१.

(२) मच्चिता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।

कथयंतश्च मा नित्यं तुष्यन्ति च रमंति च ॥ -श्री गीता, ११-९

हरिकथा गात्या-ऐकत्याना तल्लीन करून सोडतात-

(१) चित्त-चैतन्या होता भेटी । हर्षे वाष्प दाटे कंठी । पुलकाकित रोमाच उठी । उन्मीलित दृष्टि पुंजाळे ॥ करिता अच्युतचित्तन । सप्रेम गर्हिवरे मन । अड्डहासे करी रुदन । अनिवार स्फुंदन ऊर्ध्वश्वासे ॥ परस्परें निज संवादु । करिता जाला स्वरूपावबोधु । नेत्रीं जळ अंगीं स्वेदु । प्राणस्पंदु पागुळे ॥ तेणें निजनृत्यविनोदें । फावलेनि निजबोधें । नानापरींचीं भगवत्पदें । सुखानुवादें स्वयें गातु ॥ तेणें कीर्तनकीर्तिगजरें । त्रैलोक्य सुखें सुभरें । परमानंदुही हुंबरे । सुखोद्गारें तुष्टोनि ॥

-श्रीएकनाथी भागवत.

(२) चित्तें मीचि जाहले । मियेंचि प्राणें धाले । मग जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ॥ ११९ ॥ मग त्या बोधाचोनि माजें । नाचती सवादसुखाचीं भोजें । आता एकमेका घेपे दीजे । बोधचि बरी ॥ १२० ॥ जैसीं जबळिकेचीं सरोवरें । उचबळलिया कालवतीं परस्परें । मग तरंगासि धवळारे । तरगचि होती ॥ १२१ ॥ तैसीं येर-येराचिये मिळणीं । पडत आनदकळोळाचीं वेणी । तेथें बोध बोधाचीं लेणीं । बोधेंचि मिरवी ॥ १२२ ॥ जैसें सूर्यें सूर्यातें वोवाळिलें । कीं चद्रें चद्रम्या क्षेम दिधलें । ना तरी सरिसेंचि पाडें मिनले । दोन्ही बोध ॥ १२३ ॥ जैसी कमळकळिका जालेंपणें । हृदयींचिया मकरदातें राखों नेणे ।

 दे राधा रका पारणे । आमोदाचें ॥ १२७ ॥ तैसेचि मातें विश्वीं कथित । कथिलेंनि
 तोषें कथूं विसरत । मग त्या विसरामाजि विरत । अगें मनें ॥ १२८ ॥ ऐसें प्रेमाचेनि
 बहुवसपणें । नाहीं राती-दिवो जाणणें । केलें माझें सुख अव्यंगवाणें । आपणपेया
 जिहीं ॥ १२९ ॥

—ज्ञानेश्वरी अ० १०.

असो ६८व्या नारदीय सूत्राचें स्पष्टीकरण गीता-भागवतांतील श्लोकांनीं व त्यावरील ज्ञानोवा-नाथरायाच्या अमृताधिक मधुर वाणीनें होत असल्यामुळे यथे आम्ही आपल्या वाणीचें प्रस्थ माजवीत नाहीं त्यांनीं जो स्वानुभव सांगितला तो त्याच्याचसारख्या भक्तोत्तमाच्या संगतीत चाखावयास मिळत असल्यामुळे त्याची फेड प्राकृतवाणीनें अधिक काय करावयाची आहे ?

(६८-७१) असो. असे भक्तराय जन्मास आले म्हणजे ते उभय कुळें पावन करितात हे काय सागावयास पाहिजे ? ते सारी पृथ्वी पावन करितात. ते तीर्थीना तीर्थपण देतात, कारण ते तीर्थीचे तीर्थरूप आहेत. ते जें शास्त्र हातीं धरितात त्यावर सच्छास्त्र असा शिक्का बसतो ते जें कर्म आचरतात, तेंच जगाला सत्कर्म म्हणून आदरणीय वाटतें. साधू जेथें स्नान करितात, जेथें संचार करितात, जेथें देह ठेवितात, तें तीर्थ ; ते जें बोलतात तें शास्त्र, ते जें आचरितात ते सत्कर्म. सतानीं ज्यांचा स्वीकार केला व त्याच्या पसंतीचा ज्यावर शिक्का पडला तें (current coin) व्यवहारातले नाणें होऊन दुनियेत सर्वमान्य होतें. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं खाद्यावर पताका टाकून हातीं टाळ घेऊन पंढरीचा संप्रदाय पाडला म्हणून कोट्यवधि लोकांना पंढरिरायाचे प्रेम उत्पन्न झालें. फार काय पण ते म्हणतील तें रूप घेऊन, म्हणतील त्या ठिकाणीं, म्हणतील तोंवर देवाला ठाण माडून राहावें लागतें ! पुंडलिकाच्या भाकेसाठींच ना विठोबाला अष्टावीस युगें विटेवर उभें राहावें लागलें आहे ! व्यास, वाल्मीकि, शुक, वामदेव, नारद, मारुतिराय, उद्धव, राधा, कृष्ण-चैतन्य, कबीर, तुळसीदास, मीराबाई, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, नामदेव, नरसीं मेहता इत्यादि भगवद्भक्तांनीं जीं-जीं स्थळें पावन केलीं, तीं तींच तीर्थपदाला पावलीं आहेत. ते जें बोलले तेंच ना आपलें भवोद्धारक शास्त्र बनलें आहे ? त्यांनीं जीं कर्म केलीं, अनुवादिलीं व उपदेशिलीं तींच सत्कर्में म्हणून ना भरतखंडभर मानिलीं जात आहेत ? यांनीं राम-कृष्ण हरीचीं व हरि-हराचीं नामें घेतलीं म्हणूनच ना तुम्हा-

आम्हाला उद्धाराचा सुलभ मार्ग सापडला आहे ? यानीं देवाला सगुण-साकार केले, म्हणून ना 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी' आमच्यासाठी तिष्ठत राहिले आहे ? वाल्मीकिमुनींनीं रामायण गायिले नसतें व तुळशीदास-रामदासादिकांनीं रामोपासनेचा मार्ग आम्हाला आचरून दाखविला नसता, तर रामनामामृत जें कोट्यवधि जिभांनीं हजारों वर्षे प्राशन केले आहे तें त्या जिभाना कोठून मिळाले असतें ? विठ्ठलाचें नाम नामदेव-तुकोबांनीं परम आवडीनें व अट्टहासाने घेतलें नसतें तर तें ब्रह्मांड भेदून पैलाड कसें गेलें असतें ? गीताज्ञास्त्र शंकराचार्य-ज्ञानेश्वरांनीं आदरिलें नसतें, तर त्याला कोणी पुसलें असतें ? अठरा पुराणातून भागवतपुराणाचा नाथासारख्यांनीं डिंडिमा पिटला नसता, तर तें सच्छास्त्र म्हणून कोणी मानिलें असते ? देहूस तुकोबांनीं व आळंदीस शानोबांनीं स्वचरित्रानें दिव्यत्व आणिलें नसतें, तर इद्रायणीला तीर्थ म्हणून कोण म्हाणार होता ? गावखरीच्या ओढ्यापेशां त्या पाण्यात काहीं जास्त आहे काय ? तात्पर्य, हा सर्व ह्या जगताला पावन करण्यासाठीं अवतरलेल्या भक्ताचा उपकार आहे "संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र । नातरी पुण्यासी पवित्र । पुण्यभूमि ॥" असें समर्थोनीं म्हटलें आहे तें यथार्थ आहे. मनुष्यसमाजाला आपल्या देवभावार्चा ओळख करून देणारे संत जगाचे माय-बाप आहेत. असे महात्मे अवतरून जगाचें कार्य करित असले म्हणजे देवता प्रसन्न होतात, पितराना धन्यता वाटते व भू सनाथ होते, ह्यात आश्चर्य काय ? संत प्रकटले म्हणजे त्याच्यासाठीं देव अवतार घेऊन भूभार हलका करितात व धर्मसंरक्षण होतें.

(७२) भक्ताच्या ठिकाणीं जात, विद्या, कुल, धन इत्यादिकाचा भेद नसतो. भक्ताची जात कोणतीही असो, तो कितीही अविद्वान् किंवा विद्वान् असो, तो श्रीमंत असो वा दरिद्री असो, त्याच्या हृदयात जर श्रीहरि भरला आहे तर तो विश्ववद्यच आहे. 'उंच नीच काहीं नेणें भगवंत ।' चोखा डोंगा होता, पण त्याचा भाव डोंगा नव्हता म्हणूनच तो मान्य झाला आहे दुराचारी पाखाडी ब्राह्मणाहून सदाचारी भगवद्भक्त महार कोट पटीनें श्रेष्ठ आहे. जनाबाईच्या गोंबन्या व चोखामेळाचीं हाडे 'विठ्ठल विठ्ठल' बोललीं, ह्यावरून त्याचे देह विठ्ठलानें कसे भरले होते हें दिसते. चोखामेळा, सजन कसाई याची जात कोण पाहतो ? ध्रुव, व उपमन्यु याच्यापार्शीं विद्या कोणती होती ? सुदामदेवापार्शीं द्रव्य किती होतें ? कुब्जादासीचें रूप कसे होतें ? तात्पर्य, मुख्य हरिप्रेम ज्याच्या

 रोमा-रोमांत भिनून गेले आहे, ते ह्या सर्व भेदांतून पार गेले आहेत. ते विश्वबंध
 झाले आहेत. ब्राह्मणपणा हा अभिमान नको व महारपणा ही लाज नको. राम-कृष्ण-
 हरीच्या भजनाने भक्तांच्या कुळातले होऊन जावे हेच मनुष्याचे मुख्य कर्तव्य आहे.
 जो अभेदभजनाने एकमय हरीच्या स्वरूपात रंगून गेला तो भेदमय मायेच्या
 पैलपार गेला.

 विदित आहेच वाप जुन्या मताचा व लेक नव्या मताचा असल्यामुळे त्याच्यात खडाजग्या कश्या उडतात व ६३चा आकडा केवळ वादामुळे उलट खाऊन ३६चा कसा होतो हे पुष्कळांच्या पाहण्यात किंवा ऐकण्यात तरी असेलच असो. आपणास ह्याशी काहीं कर्तव्य नाही. हें असेच चाललें आहे व चालावयाचें आहे, तथापि सात्त्विकांनीं वादापासून चार पावले दूरच राहावे. सच्छील विचारवंत भेटल्यास क्वचित् वाद केल्यास चालेल, पण विवाद मुळींच करूं नये दुसरा मनुष्य करतो असें दिसल्यास मौन धरावे म्हणजे ' अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपश्याभ्यति ' ह्या न्यायानें आपण आखाड्यात उडी टाकली नाही म्हणजे तो काहीं काळानें तरी शांत होईल वादाची खुमखूम जागच्या जागीं जिरवून टाकावी व ' सुसरीवाई तुझी पाठ मऊ ' म्हणून स्तब्ध बसावे. संवाद मात्र करावा. ' जर्गीं सूखसंवाद सूखें करावा ' अशी समर्थांची शिकवण आहे. सुखसंवाद उगमाचा म्ह० श्रीहरीचा करावा तो संत-सज्जनांच्या सगतींत अवश्य करून स्वसुख द्यावें घ्यावें ' जर्गीं वाद-विवाद सोडोनि द्यावा, ' असें समर्थ सांगतात, पण तेच सुखसंवाद करण्यास परवानगी देतात सुखसंवाद खरोखर गुरु-शिष्यात होतो व स्वानुभवी संतात होतो किंवा प्रेमळ मुमुक्षू-साधकांत होतो. वृत्ति भंग पावेल असें बोलूं नये. ' दुसऱ्याची वृत्ति दुखवू नये व आपली दुखवण्याचा जेथें संभव आहे त्या संगतींत बसूं नये ' अनुद्वेगकर वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मय तप उच्यते ' हें वाङ्मय तप आचरावें स्वतःच्या दोषाकडे व दुसऱ्याच्या गुणाकडेच पाहण्याची संवय ठेवावी दोष बोलावयाचेच असल्यास ते त्याच्या कल्याणासाठींच एकातात ज्याचे त्याच्याशीं बोलावे. लौकिकात दुसऱ्याचा उपहास करूं नये ; त्याचें वर्म काढूं नये, त्याची मानखंडणा करूं नये. दुसऱ्याच्या संबंदात बोलतानाच लौकिकांत विवेकाची व संयमाची विशेष आवश्यकता असते. बोलावयाचेंच असल्यास पुढील दहा दोष टाळून बोलावें असें ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

१ विरोध—वादबळ.

२ प्राणितापढाळ—त्यास कासावीस करणें

३ उपहास.

४ छळ.

५ वर्मस्पर्श.

६ आद्रवेग - कोरडे आवेशाचें बोलणें.

७ विदाण - कपटाचें भाषण.

८ आशा - आशा पोटात ठेवून बोलणें.

९ शंका - शंका उत्पन्न होईल ते बोलणें

१० प्रतारण - ठकवाजी, फसवेगिरी.

—हे दहा दोष टाळून “ साच आणि मवाळ । मितळें आणि रसाळ । शब्द जैसे कळोळ । अमृताचे ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ १४-३७०) असें बोलावें. आधीं न बोलावें हें उत्तमोत्तम. मौनासारखी मौज नाही. इंग्रजीत ‘ मौन हें सोने आहे व भाषण हें रुपें आहे ’ अशा अर्थाची एक म्हण आहे ‘ मौनं सर्वार्थसाधनम् ’ ही म्हणही मोठी शहाणपणाची आहे. ज्ञानाची सीमा मौनांत होत असल्यामुळे श्रुतीनेंही ईश्वराबद्दल ‘ नेति नेति ’ म्हणून मौनच धरलें आहे मौन ही ब्रह्माची भाषा आहे मौन हे आनंदाचें शिखर आहे मौन हें स्वानुभवाचें माजघर आहे. मौन हें परमात्म्याचें राशिनाव असून ‘ स्तुति काहीं न बोलणें ’ म्हणजे मौन हीच त्याची स्तुति आहे, असें ज्ञानोबारायानीं म्हटले आहे. तोंड उघडलें कीं चुकून एखादा शब्द निघेल व तो दुसऱ्याच्या चित्ताला खुपेल म्हणून मौन हेच उत्तम मौनानें काय साधत नाही ? व बोलून काय विघडत नाही ? बोलण्यानें प्रपंचातही दगा बसतो व परमार्थही नासतो. रसना न आवरता आल्यामुळे दुनियेंत तिनें जेवढे अनर्थ केले आहेत तेवढे कोणत्याही दुसऱ्या इंद्रियानें केले नाहींत ! रसना आवरील तो जग पादाक्रांत करील ! रसना ज्याच्या स्वाधीन नाही त्याचे सर्व पराक्रम निष्फळ होतात. रसनेचीं कायें दोन. एक आहार व दुसरें भाषण. रसना न आवरल्यामुळे शरीरात रोग व जगात वैरी उत्पन्न होतात म्हणून रसनाजय हा सर्व पराक्रमात श्रेष्ठ आहे ज्यानें रसनेचा आवेग सहन केला तो जगाला भारी आहे. तात्पर्य, रसना स्वाधीन ठेविली पाहिजे व बोलणेंच झाल्यास सत्य, मित, हितकर व रसाळ असेंच बोललें पाहिजे. वादात रसना अनावर होते व अनर्थपरपरा उभयपक्षास सोसावी लागते म्हणून रसनाजय साधून बोलावें. राजकारण, वाङ्मयव्यवहार इत्यादि काहीं व्यवहार वादावाचून सुफलदायी होणार नाहींत हें म्हणणें खरे असलें, तरी ह्याही विषयाबरील वादात

 बहुधा वरील दहाही दोष प्रधानपणे दिसत असल्यामुळे वादाने जगाचे अधिक
 नुकसानच झाले आहे. रसनाकिकर शंभर बोलले तरी त्याचे सर्व कार्य एक
 रसनाजयी करील ह्यात शंका नाही. ज्याचा रसनाजय झालेला नाही अशा
 शंभर विद्वानांनी शंभर सभात वाद-विवाद करूनही जो तत्त्वबोध होत नाही, तो
 रसनाजय केलेला एक पुरुष एका भाषणाने किंवा एका ग्रथाने करू शकतो !
 जगातले अत्यंत महत्त्वाचे सिद्धांत वादाने ठरले नाहीत सत्यसिद्धांत शुद्धचित्त
 पुरुषाच्या हृदयात अपाप आविर्भूत होतात व सर्व सिद्धांत जगाला असेच प्रेरित
 महात्म्याकडून मिळालेले आहेत. सिद्धांताचे मिष करून विद्वान् लोक शब्दाचे
 भूस काढीत अहंकाराचा सैतान मात्र उभा करीत असतात. बरे, जगाला
 सिद्धांत सांगतानाहि वादाची गरज नाही. वादाने जग सुधारलेले नाही. भाषणाने,
 वादाने कोणी कोणाचे ऐकत नाही. जग आचरण पाहून सुधारते तितके उपदेश
 ऐकून सुधारत नाही वादाचा इतरावर काहीं चांगला परिणाम होत नाही.
 ह्याप्रमाणे वादाने स्व-परहित कोणतेच साधत नसून अनहित मात्र अतिशय होतें
 म्हणून नारदांनी " वादो नावलंब्यः " हा नियम सर्वासच घालून दिला आहे.

(७५) वादात पडून नये असे सांगितल्यानंतर नारदांनी त्यास दोन कारणे
 पुढे केली आहेत. एक तर वादात बाहुल्यावकाश असतो म्हणजे उभयपक्षांनी
 पुष्कळसे बोलावयाला पुष्कळ जागा असते. " ईश्वर आहे की नाही " ह्या विषयावर
 दोन्ही बाजूंनी दोघानाही शब्दाचा कीस पाडून पुष्कळ बोलता येईल; पण
 विचार केला तर ही गोष्ट वादाची का आहे ? स्वानुभवाची जी गोष्ट आहे ती
 वादाने का सिद्ध किंवा बाधित होणार आहे ? कोणता ईश्वरनिष्ठ पुरुष ह्या
 विषयावर वाद करावयास पुढे आला आहे ? आपल्या अगचा अधिकार वाढवीत-
 वाढवीत गुपचिप जें हरिपद पटकावयाचें आहे तें वादात अनुकूल-प्रतिकूल
 चर्चेने का मिळणार आहे ?

' मतांतरे शोधू नका व तार्किकाचा सग टाका ' म्हणून अधिकारयुक्त वाणीने
 तुकोबानी का सांगितले आहे ? हा तर्काचा विषय नाही, तर्काला येथे प्रतिष्ठा नाही
 म्हणूनच ना ? स्वसंवेद्य, अनुभवरूप जी वस्तु आहे ती वादात आणू नये. आणाल
 तर शब्दांचे भारेच्या भारे पडतील, पण त्यात सार कोठेच हाताला लागणार
 नाही वादात न पडण्याचें दुसरें कारण नारदांनी दिलें आहे तें अनियतत्व हे होय.
 वादात नियमाचे मग बधन राहत नाही. मोकळपणाच वाढतो. बरे, एखाद्या

प्रश्नाचा वादाने एकदां निकाल झाला, बहुमताने झाला तरी सभेबाहेरचे लोक किंवा पुढील पिढ्याचे लोक तो निर्णय मान्य करून पुन्हा वाद करणार नाहीत ह्याबद्दल तरी हमी कोण घेणार ? साक्षात् ब्रह्मदेवालाही ती घेता येणार नाही. शिवाय अनंत वृत्तींचे अनंत लोक असल्यामुळे ह्या विचित्र जगात सर्वच लोक एका नियमाच्या रेषेत येऊन तेथे स्थिर राहतील ह्याची केव्हाही शाश्वती नाही. तात्पर्य स्वहित साधावयाचें तर वादात पडूंच नये.

१३ भक्ताची राहणी व भक्तास आश्वासन

क्रक

भक्तिशास्त्राणि मननीयानि

तदुद्धोदधकरकर्माणि करणीयानि ॥ ७६ ॥

सुखदुःखेच्छालाभादित्यक्ते काले प्रतीक्ष्यमाणे
क्षणार्धमपि व्यर्थं न नेयम् ॥ ७७ ॥

अहिंसासत्यशौचदयास्तिक्यादि-

चारित्र्याणि परिपालनीयानि ॥ ७८ ॥

सर्वदा सर्वभावेन निश्चितितै-

र्भगवानेव भजनीयः ॥ ७९ ॥

स कीर्त्यमानः शीघ्रमेवाविर्भवत्य-

नुभावयति भक्तान् ॥ ८० ॥

त्रिसत्यस्य भक्तिरेव गरीयसी

भक्तिरेव गरीयसी भक्तिरेव गरीयसी ॥ ८१ ॥

अर्थ.

भक्तिशास्त्राचें मनन करावें व जेणेंकरून चित्तात भक्तीचा उद्भव होईल अशीच कमें आचरावीत. सुख, दुःख, इच्छा, लाभ इत्यादिकाची पर्वा न करणारा काल भक्षण करण्यास उद्यत असताना भगवद्भक्तीवाचून आयुष्याचा एक क्षणही व्यर्थ दवडूं नये. अहिंसा, सत्य, शौच, दया, आस्तिक्य इत्यादि उत्तम व आचरणीय गुणाचें परिपालन करावें; सर्वदा सर्वभावानें भगवंताचेच चिंतन करावें; त्याचे गुणानुवादात भक्त राहून जाऊं लागला, कीं तो भक्तवत्सल भगवान् तात्काळ प्रत्यक्ष प्रकट होतो व आपल्या भक्तावर पूर्ण कृपा करितो नारद म्हणतात कीं भगवत्प्राप्तीच्या सर्व साधनात भक्तिच श्रेष्ठ आहे हें मी तीनवार (हातावर टाळी मारून) सत्य सांगतो.

स्पष्टीकरण

(७६) मागे नवव्या सूत्रात ' लोकवेदेषु तदनुकूलाचरणम् ' म्ह० लौकिक व वैदिक कर्में जी भक्तीला अनुकूल असतील तीं करावीत व इतर कर्माविषयीं उदासीन असावे म्हणून सांगितले होते तेंच ह्या सूत्रात पुन्हा पर्यायानें सांगितले आहे " ज्याला भक्ति करावयाची त्याला ग्रंथ वाचावयाला पाहिजेत का हो ? त्याला कर्में करावयाला पाहिजेत का हो ? " - असे प्रश्न नेहमीं विचारण्यात येतात ह्या प्रश्नाला नारदानीं ह्या सूत्रात उत्तर दिले आहे. शास्त्राध्ययन व विद्याभ्यास हे काहीं भक्तीचे मारक नाहीत पुष्कळदा विद्येचा परिणाम अहंकारात व छलवादात झालेला दिसतो, पण हा विद्येचा दोष नसून अध्ययनावरोबर जें अनुपान घ्यावे लागतें तें न घेतल्याचा दोष आहे. मनुष्य विद्वान् झाला कीं त्यानें ज्याच्या-त्याच्यावर तोंड टाकावे व जेव्हां-तेव्हा आखाड्यात उडी घेऊन दंड ठोकून वादास उभें राहावे असें काहीं नाही. ' विद्या विवादाय नृ, किंतु ज्ञानाय ' हें लक्ष्यात ठेविलें पाहिजे ' विद्या ददाति विनय ' हा न्याय आहे मग विद्या पचली नसेल तर अविनयच उत्पन्न होतो. " नको शास्त्र-अभ्यास व्युत्पत्ति मोठी । जडे गर्व-ताठा अभीमान पोटी ॥ " असें समर्थानीं म्हटले आहे तें अनुभवसिद्धच आहे, पण ह्यामुळे मुळींच शास्त्राध्ययन नको असें होत नाही. म्हणूनच नारदानीं ह्या सूत्रात शास्त्राध्ययनाला मर्यादा घातली आहे. ते म्हणतात कीं भक्तिशास्त्राचे मनन करावे. ज्याला पाडित्य मिरवावयाला नको असेल व नारायणाच्या प्राप्तीचीच चाड असेल त्यानें इतर शास्त्राच्या खटपटींत न पडता नारायणाची भक्ति व भगवद्भक्ताच्या कथाच ज्यात सांगितल्या आहेत अशा भक्तिशास्त्राचेंच अध्ययन करावे. सर्व साधु-सत गीता-भागवत वाचावयाला सांगतात हें ह्याचसाठीं. तुकोबारायानींसुद्धा कांहीं संतांचीं वचनें पाठ केलीं होती. अर्जुन, उद्धव, ध्रुव, प्रल्हाद, नारद, अजामेळ, बळी इत्यादि भक्ताच्या प्रेमळ कथा वाचून आपला भक्तिभाव जमत जातो देव भक्ताच्या कसा सन्निध असतो, भक्ताचीं सांकडीं कशीं वारतो, त्यांना कसा धीर देतो, त्याचा अंतर्ब्राह्म शत्रूंपासून कसा साभाळ करितो, बुद्धियोग देऊन त्यांना कैवल्यपद कसे देतो, हे भक्तकथा वाचता-वाचता व त्यांचे मनन करिता-करिता आपल्या लक्ष्यात येतें व आपल्या चित्तातल्या भक्तिभावाचे पोषण होतें. भक्तीचे प्रकार नऊ का सांगितले आहेत व त्यापैकीं कोणती भक्ति कोणीं कशी केली हें समजून येतें व आपल्याला काय

 साध्य आहे ह्याचा निश्चय होतो, म्हणून भाविक साधकांनी अन्य ग्रंथाच्या व साधनाच्या खटाटोपात न पडता भक्तिशास्त्राचेच अध्ययन करावे व भक्तिप्रेमाचा चित्तात विकास होईल अशीच कमें करावीत कर्मकांड फार मोठे आहे व यथासांग कर्माचरण होणे दुर्घट आहे म्हणून ज्या-ज्या कर्मांची मोहर हरिप्राप्तीवर आहे ती-ती कमें करावीत व केवळ जड अशा कर्माविषयी उदासीन राहावे कर्माने हरि जोडावयाचा आहे हे पळभरही विसरू नये कर्मासाठी, फळासाठी, लौकिकासाठी, इह-पर सुखासाठी, कर्म करावयाचे नसून केवळ हरिप्राप्तीसाठीच कर्म करावयाचे आहे हे ध्यानात ठेवून कर्माचरण करावे चित्ताला परमपुरुषाची मोहोर लावून घावी व देह सविधिकर्मांच्या स्वाधीन करावा. कमें चार प्रकारची आहेत नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध. यापैकी काम्य व निषिद्ध कमें करूच नयेत. नित्य-नैमित्तिक कमें करावीत नित्य-नैमित्तिक कमें शास्त्रांनी सांगितली आहेत व तीं अवश्य केलीं पाहिजेत पण तीं करितानासुद्धा कवाईत बरोबर होते का नाही, लौकिक वाढतो की नाही इकडे लक्ष्य न देता, हरिप्रेम मुख्यत. चित्तात जमवावयाचे आहे ही दृष्टि कायम ठेवून कमें केलीं पाहिजेत. हा उद्देश न विसरता किंबहुना त्यावरच नजर ठेवून तीं केलीं पाहिजेत, तरच तीं तारक होतील नाहीतर तीं अधिक जखडून टाकतील. साधु-संत कर्मठपणाचा निषेध करितात, पण कर्माचरणाचा निषेध करीत नाहीत. त्याच्या वर्तनाची हातोटी साधली तर कर्म भक्तीचे मारक नसून साधकच आहे हे लक्षात येईल. कर्माच्या कच्चाट्यांत सापडून कर्मभ्रष्ट होऊं नये कर्म हे चित्तशुद्धीचे साधन आहे ते टाकून चालणार नाही. पण ते साध्य नाही. त्यातच सर्व काही आहे इतकी कर्माची बडेजाय माजवू नये. तात्पर्य हेच कीं हरि हा साध्य आहे व त्याचे भक्तिप्रेम चित्तात वाढत जाईल ह्या मोहरेवर साधकांनी लक्ष्य ठेवून कर्माचरण करावे.

(७७) हरिभक्ति साध्य ठरली तरी ती पुढे-माणे केव्हातरी सावकाशीनें करूं, म्हातारपणीं पेन्शन वगैरे घेतल्यावर करूं, अश्या खुशालीवर न बसता 'घडीनें घडी साथेकाची करावी' व मृत्यु 'आ' पसरून झडप घालावयाला टपून बसला आहे हे सर्वकाळ ध्यानात ठेवून पळ-पळ हरिसेवेत रंगत जावे. 'गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्' ह्याप्रमाणे परमार्थाची तांतडी करावी. म्हातारपण आल्यावर परमार्थ करूं, असें म्हणूं तर म्हातारपण येईलच ह्याची तरी काय

 शाश्वती आहे ? उद्याची खात्री नाही असा तर हा अश्वत्थ - ससार - आहे, म्हणून
 'मरणाचे स्मरण असावे । हरिभक्तीस सादर व्हावे ।' असा साधु-संत बोध
 करीत असतात. पाहता-पाहता आयुष्य क्षरत जाते. फुटक्या मडक्यातून पाणी
 झिरपत जाते तसे क्षण-क्षणां आयुष्य झरत आहे. नरदेह दुर्लभ आहे, तो हरि
 जोडल्यावांचून व्यर्थ जाऊं देऊं नये.

आयुर्नश्यति पश्यता प्रतिदिनं याति क्षय यौवनं

प्रत्यायाति गता पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भक्षकः ।

लक्ष्मीस्तोयतरंगभंगचपला विद्युच्चलं जीवितम

तस्मान्मा शरणागतं शरणद ' त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १ ॥

ह्याप्रमाणें श्रीहरीला शरण जावें. ' अनित्यमसुखं लोकं इमं प्राप्य भजस्व
 मां ' (गीता ९ - ३३) असे देव स्वमुखानें सांगत आहेत (ह्या श्लोका-
 वरील श्रीज्ञानोवारायाचें भाष्य अवश्य वाचावे.) " जेथें चहूंकडे जळत
 वणवा । तेथुनि न निगिजे केवि पाडवा । तेवि लोका येऊनि तोपद्रवा ।
 केवि न भजिजे माते ? ॥ ४९२ ॥ अगा माते न भजावयालागीं । कवण
 बळ पां आपुलिये अंगीं । काई घरीं कीं भोगीं । निश्चिती केली ? ॥ ४९३ ॥
 नातरी विद्या कीं वयसा । यथा प्राणियासि हा ऐसा । मज न भजता भरवता ।
 सुखाचा कोण ? ॥ ४९४ ॥ मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी । ऐकिलेल कवणाचिये
 श्रवणीं ? । कैची सुखनिद्रा आथरुणीं । इगळाच्या ॥ ५०१ ॥ तरि झडझडोनि
 वहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटा लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझे
 ॥ ५१६ ॥ " असो. अशा प्रकारें सर्व साधु-सतानीं जीवाच्या डोळ्यावरील
 झापड काढून त्यांना जागें करण्याचा फार प्रयत्न केला आहे. " काळाचेही
 काळ । आम्ही विठोवाचे लडिवाळ ॥ " म्हणून गरजणाऱ्या भक्तशिरोमणीचा
 एकच अभंग येथें देतो—

१

क्षणा क्षणा हाचि करावा विचार । तरावया पार भवसिंधु ॥ १ ॥

नाशिवंत देह जाणा रे सकळ । आयुष्य खातो काळ सावधान ॥ ध्रु० ॥

संतसमागमीं धरुनि आवडी । करावी तातडी परमार्थी ॥ २ ॥

तुका म्हणे इहलोकींच्या वेव्हारें । नये डोळे धुरें भरोनि राहों ॥ ३ ॥

(७८) भक्ताला कोणतीं विरुद्धे घेतलीं पाहिजेत हें नारदानीं ह्या सूत्रान सांगितलें आहे अहिंसा, सत्य, शौच, दया, आस्तिक्य इत्यादि चारित्र्ये भक्तानीं अवश्य पाळलीं पाहिजेत असें हें सूत्र म्हणतें अर्थात् हीं सिद्धाचीं स्वाभाविक लक्षणें असून साधकांनीं त्याचा जपून अभ्यास करावयाचा आहे. ह्या गुणाचा सिद्धाच्या अर्गी सहज आविर्भाव झालेला असतो व साधकाना हे गुण कित्यासारखे पुढें ठेवून गिरवावयाचे असतात. साधूंचे कित्येक गुण एकमेकाशीं मिळते नसतात, साधू काहीं एकासारखे एक नसतात. साधूंचें अंतरंग पाहावयाचें असतें, त्यांच्या बहिरंगाकडे पाहण्याचें आपणास कारण नाहीं, असें लोक पुष्कळदा म्हणतात, आणि हें काहीं अशीं खरेही आहे. तथापि काहीं गुण असे आहेत कीं ते साधूंच्या अर्गी अवश्य असतातच, किंबहुना ते नसतील तर साधूंच्या मंडळातून त्यास बाहेर काढण्यास काहीं हरकत नाहीं अहिंसा, सत्य, शौच, दया व आस्तिक्य हे गुणपंचक ज्याच्या अर्गी नाहीं तो साधूच नव्हे, व हें अर्गी, आणण्याचा जो कळकळीनें प्रयत्न करीत नाहीं तो साधकच नव्हे, असेंही म्हणण्यास काहीं प्रत्यवाय दिसत नाहीं. हे पाच गुण प्रधान असून ते भक्ताच्या अर्गी असलेच पाहिजेत हरिप्रेम हा भक्ताचा स्वधर्म आहे व हे पाच गुण ही भक्ताची नीति आहे. भक्ताच्या ठिकाणीं धर्म व नीति दोन्ही परिपूर्ण असतात. पश्याचे जसे दोन पंख, नदीचीं जशीं दोन तीरे, मनुष्याचे जसे दोन हात, त्याप्रमाणें भक्ताला धर्म व नीति हीं दोन्हीही पाहिजेत नीतीचा ढिला मनुष्य धर्मवंत असूं शकत नाहीं. नीति हा धर्माचा पाया आहे. परमार्थप्राप्ताचा नीति हा पाया असून धर्म हा कळस आहे. धर्म जीव-परमात्म्याचें ऐक्य करितो व नीति मनुष्या-मनुष्याचे संबंध चोख राखते आपले आपल्याशीं, धर्मपत्नीशीं, पुत्राशीं, आत्पेशाशीं व शेजाऱ्या-पजाऱ्याशीं जे संबंध येतात त्या सर्व संवधात यथाशास्त्र यथान्याय वर्तन करणें ही नीति, व अशा प्रकारें वर्तन करून शुद्धचित्त होऊन हरि जोडणें हा धर्म धर्म नीतीहून श्रेष्ठ आहे, म्हणून क्वचित् प्रसंगीं धर्माकरिता गौण नीतिबंध दिले केलेले चालतात. 'हरी जोडे ते करावे अधर्म' असें तुकोबानीं म्हटलें आहे. देवाच्या प्राप्तीसाठीं अधर्म घडले, नीतिबंध दिले झाले तरी चालतात, पण हा नित्यनियम नाहीं, हे अपवाद आहेत. 'नारायणीं जेणें घडे अंतराय' ह्या अभंगात तुकोबानीं सांगितले आहे कीं हरि-प्राप्तीमध्ये आई-बाप जर विघ्न करतील तर त्याचासुद्धा त्याग करावा. प्रल्हादानें जनकाचा, विभीषणानें ब्रधूचा, भरतानें राज्याचा व मातेचा त्याग केला, पण हा त्याग नारायणासाठीं असल्यामुळें पापावह नाहीं. गोपी तर पातिव्रत्यधर्म

 विसरून हरिरंगीं रंगल्या. पण 'सर्व धर्म हरीचे पाय' अशी निष्ठा या सर्वांची असल्यामुळे व त्यांनीं हरिप्रीत्यर्थ बाप, बंधू, माता व पति याचा त्याग केला असल्यामुळे हे त्रिभुवनाला बघ झाले. वस्तुतः पुत्रधर्म, बधुधर्म, पतिधर्म हे नीतीचे अवश्य भाग असल्यामुळे अवश्य आचरणीय आहेत, तथापि श्रुति व स्मृति यांच्यात विरोध असल्यास श्रुतीचा स्वीकार करावा असा जसा न्याय आहे, त्याप्रमाणेच धर्म व नीति यांचा विरोध आल्यास धर्माचाच अगीकार करावा असें भक्तसंमत तत्त्व आहे. पण विरोधाचा प्रकार जेथे नसेल तेथे धर्म व नीति यांचे साहचर्यच अवश्य आहे. भरताने आईचा अधिक्षेप केला तसा प्रत्येक पुत्राने करावा अशी नीति नाही, पण भरताच्या अधिक्षेपात निलोभ रामप्रीति उज्ज्वल असल्यामुळे त्याचा तो अधिक्षेपही जगाच्या कौतुकाला कारण झाला आहे. 'तेजीयसा न दोषाय हा कायदाही विचारणीय आहे. थोराचा उपदेशच सामान्य जनाना सेव्य आहे. त्याचा पराक्रम ज्याच्यात नाही त्यांनीं त्यांच्या वैगुण्याचे उदाहरण पुढे करण्यात अर्थ नाही वृद्ध नाथानीं आज्ञा-आर्जांना बालवयात सोडून दिले व समर्थ मातेला दुःखात टाकून तपाला निघून गेले, तथापि त्यांनीं ह्या दोषाची अनंतपटीने भरपाई केली त्यांनीं श्रीहरीचे पाय जोडले आणि आपला व जगाचा उद्धार केला असा पराक्रम अगात नसता आहे-चापांचा त्याग करणे ही नीति नाही. तुकोबानीं बायका-पोरांचा प्रपंच नीट केला नाही व पतिधर्म जागविला नाही असा त्याचेवर कित्येकांचा आक्षेप आहे, यालाही हेच उत्तर आहे त्यांनीं प्रपंचाकडे दुर्लक्ष्य केले असले तरी भंडारा डोंगरावर अखड हरीचे चिंतन करून विश्वाच्या प्रपंचाचे सोने केले व धर्मरहस्य जाणून जगाला शिकविले, ह्या त्यांच्या महत्कृतीपुढे वरील दोष 'पर्वतापुढे मोहरी' ह्या न्यायाने नाहीसाच होतो बायका-पोरांचा प्रपंच थाटाने करण्याचे श्रेय मिळविणारे पुष्कळ आहेत ! " सर्वारमाहि दोषेण धूमेनामि-रिवावृताः " हा न्याय असल्यामुळे अगदीं निर्दोष असें कोणतेच कर्म नाही; म्हणून अल्पहानि सोसून महल्लभ जोडण्यांत खरा पराक्रम आहे. थोराच्या चरित्रात हेच तत्त्व सापडत, आणि महल्लभ श्रीहरिपदप्राप्ति हाच असल्यामुळे त्यासाठीं प्रपंचाच्या अल्पहानीची भक्त पर्वा करीत नाहीत सर्व गुणागुण, सर्व पाप-पुण्य, सर्व विधि-निषेध श्रीहरीच्या पायीं दग्ध होत असल्यामुळे श्रीहरीचे पाय जोडण्यात पुरुषार्थप्राप्तीचे फळ प्राप्त होतें असो ह्याप्रमाणे धर्म-नीतीसंबंधाचे सार

 आहे तथापि साधकाने नीतिधर्म चोख पाळणें व शुद्धाचरण ठेवणें हें अत्यवश्य आहे वर सांगितलेल्या अहिंसा सत्य-शौचादि गुणाचीं लक्षणें काय आहेत तीं आता क्रमानें पाहूं-

(१) अहिंसा कायेने, वाचेनें, व मनानें कोणाही जीवाची हिंसा न करणें. कायेनें कोणाला ताडनादि करू नये वाचेनें कोणाला दुःख होईल असे बोलूं नये व मनानें कोणाचा घात-पात इच्छू नये, हें अहिंसेचें सामान्य तत्त्व आहे. हें निषेधार्थी लक्षण झालें पण आता विधायक लक्षण ऐका “ आणि जगाचिया सुखोद्देशें । शरीर-वाचा-मानसें । राहाटणे तें अहिंसे । रूप जाणा ॥ ११४ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी अध्याय १६) जगाच्या सुखोद्देशानें म्हणजे जग सुखी असावे अशा उद्देशानें काया-वाचा-मनाने वागणें हे अहिंसेचें रूप आहे. ‘ दुःख नेदूनि सुख देणें । या नांव अहिंसा म्हणणे । ’ असें नाथानींही अहिंसेचें लक्षण केलें आहे. ‘ कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर ’ ही अहिंसाबुद्धिच. चालावें कसें, बोलावें कसें, पाहावें कसे इत्यादि अहिंसेच्या प्रकाराचें वर्णन ज्ञानेश्वरींत १३व्या अध्यायांतील ७व्या श्लोकांतील ‘ अहिंसा ’ ह्या पदावरील व्याख्यानात समग्र पाहावें.

(२) सत्य ऐकल्याबरोबर कानाला गोड लागावें आणि संदेह फेडावा असें जें अविकार बोलणें तें सत्य, अशी ज्ञानोवारायानीं सत्याची मनोहर व्याख्या केली आहे । ‘ तेज परी शीतळ शशाकाचें ’ असा एक दृष्टातही त्यानीं दिला आहे. प्रकाश देते आणि अंगाला शीतळही लागते असा चंद्रिकेचा धर्म आहे, तसाच भक्ताच्या सत्यभाषणाचा असतो. सत्य बोलावयाचें म्हणजे कठोरच बोललें पाहिजे अशी कित्येकाची भ्रामक समजूत असते. दुसऱ्याला तोडून टाकून बोलेल तो सत्यवक्ता असे नव्हे बोलणें ‘ अविकार ’ पाहिजे द्वेष, मत्सर, निंदा इत्यादिकाचा उग्रवास वाचेल्या येऊं नये. बोलणें खरें असावें, हितकर असावें, मृदु असावें, अविकार असावे, ह्याचेंच नांव सत्य “ किंबहुना प्रियपणें । कोणातेंही झकळूं नेणें । यथार्थ तरी खुपणे । नाहीं कवणा ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, १६-१२०) मन आणि वाचा या दोहीला हा असत्याचा मल न लागणें ह्याचेंच नांव सत्य, असें नाथराय सत्याचें लक्षण सांगतात “ निंदा आणि नरस्तवन । कदा मिथ्या न बोले वचन । वाचा अनसुट धरणें जाण । संपूर्ण सत्य या नांव ॥ ” (एकनाथी भागवत १७-२३९). कोणाही मनुष्याविषयीं बरें बोलावयाचें असो वा वाईट

बोलावयाचें असो, त्या दोन्ही प्रसर्गी मिथ्या म्ह० अतिशयोक्तीनें न बोलणें व वाचा लगामीं ठेवणें हे सपूर्ण सत्य होय, असें नाथरायानीं वरील ओवींत खुबीनें सांगितलें आहे. सत्याचें गौरव पुष्कळानींच केलें आहे. बहुत उतारे देता ग्रंथ-विस्तार फार होईल. “सत्यापरता नाहीं धर्म । सत्य तेचि परब्रह्म । सत्यापार्शीं पुरुषोत्तम । सर्वकाळ तिष्ठत ॥ ” —मुक्तेश्वर. ‘नरो वा कुंजरो वा’ म्हणून देवा-सार्शीं धर्मराज एकवार खोटें बोलले तर त्याचा आगठा गळाला ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

(३) शौच : शौच म्ह० शुचिता, निर्मळपणा आत निर्मळ आणि बाहेर निर्मळ, आत विचाराने म्ह० ब्रह्मचिंतनानें वा हरिध्यानानें शुचिभूत व बाहेर निष्काम स्वधर्मकर्मानुष्ठानानें शुचिभूत असा जो पुरुष त्याचे ठिकाणीं शौच हा गुण आहे असें समजावें. शुद्ध कनकाच्या भांड्यात गगोदक ठेविल्याप्रमाणें अतर्बाह्य शुचि-भूतत्व असावें. “आता निर्वाळुनि कनकें । भरिला गागपीयखें । तथा कळउताग्निगा सारिखें । शौच असे ॥ १९७ ॥ जे आगीं निष्काम आचार । जीवीं विवेक साचार । तो सबाह्य घडला आकार । शुचित्वाचाचि ॥ १९८ ॥ ” (ज्ञानेश्वरी, अ० १६) रत्नाप्रमाणें आत-बाहेर चोखाळ असणें ह्याचे नाव शौच. ‘बाहेरीं कमें क्षाळला । भीतरीं ज्ञानें उजळला ।’ असे ज्ञानोबारायानीं अन्यत्र म्हटलें आहे.

(४) दया : दुसऱ्याचें दुःख पाहून मन कळवळणें व लहान-थोर किंवा अधमोत्तम हा विचार मनात न आणिता तें दूर करण्यास झटणें ही दया होय ‘भूताची दया हें भाडवल सता । आपुलिया ममता नाहीं देहीं ॥’ ही तुकोवा-रायाची उक्ति प्रसिद्धच आहे. सत हे भूतदयेचे सागर असतात. जीव भवार्णवात बुडतात हें पाहून त्यांचें चित्त द्रवतें व ‘येतो हिताचा कळवळा । पडती हातीं म्हणोनि काळा । । ज्ञानोबाराथ म्हणतात— “आता दया ते ऐसी । पूर्णचंद्रिका जैसी । निवविता न कडसी । साने थोर ॥ १५४ ॥ तैसे दुःखिताचें शिणणें । हरिता सकणवपणें । उत्तमाधम नेणें । विवंचूं गा ॥ १५५ ॥ ” (ज्ञाने० १६). पाय शीतळ तर डोळे शीतळ, पायाची आग झाली तर डोळ्यांनी आग होते — प्रमाणें दयाळु पुरुष दुसऱ्याचें सुख पाहून सुखावतो व दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होतो. “नवल कृपाळुत्वाचें चित्त । जीवाचा जीव जीवीं सूत । दुःख हिरोनि सुख देत । कृपा अद्भुत तथापरीं ॥ ८३३ ॥ ” (एकनाथी भागवत, अ० ११) दुसऱ्या जीवाचे जीव आपल्या जीवात घालून त्याशीं एकजीव होऊन जाणें,

 हें दयेचें लक्षण होय दामाजीपंत, एकनाथ महाराज, अहिल्याबाई होळकरीण, हीं नावें उच्चारिताच दया म्हणजे काय तें कळणार आहे; कारण त्याचीं चरित्रें म्हणजे प्रत्यक्ष दयेचींच निर-निराळीं उज्ज्वल रूपें कशीं आहेत ते लोकांत सुप्रसिद्धच आहे.

(५) आस्तिक्य : ईश्वरावर व शास्त्रावर पूर्ण निष्ठा ह्याचें नाव आस्तिक्य अस्ति म्ह० आहे असा भाव, ह्याचें नाव आस्तिक्य. देव आहे, देव दयाळु व परमसमर्थ आहे, तो भक्ताचें साकडें निवारतो व माझ्या आत-बाहेर तोच खेळत असून माझ्या कल्याणास्तव तो मला योग्य मार्ग दाखवून माझें आत्यंतिक हित करितो, असा अचल भाव असणें हें आस्तिक्य होय. ह्याला बाह्य प्रमाणाची गरज नसते. शास्त्रप्रमाणाची व प्रतिपादनाची ह्याला जरूरी नसते. वत्स जसें मातेकडे स्वभावतः धावतें, त्याप्रमाणें स्वयंसिद्ध प्रेमानें चित्तवृत्ति देवाकडे धावणें ह्याचेंच नाव आस्तिक्य. “ देवाविण काहीं नाहीं । ऐसें बोलती सर्वही । परंतु त्याची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ ” असे समर्थानीं जगाची राहाटी पाहून म्हटले आहे. सर्वच आपण आस्तिक आहोंत असें म्हणतो व देखो-वेखीनें दाखवितो; पण प्रल्हादाची आस्तिक्यबुद्धि ही खरी होय. जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं नारायण भरला आहे व तोच माझ्यात असून मला हलवतो, बोलवतो, असा त्याचा अचल भाव असल्यामुळें त्याला दिलेलें विषही अमृत झालें, अग्नि शीतळ झाला व पाणीही त्याला बुडवू शकलें नाहीं. तुकोबाच्या वया पाण्यात राखून देवानें आपलें अस्तित्व आणखी एकवार जगाच्या निदर्शनास आणिलें.

असो. नारदाच्या सूत्रातील अहिंसा, सत्य, शौच, दया व आस्तिक्य या पांच पदाचें येथवर विवरण केलें ‘आदि’ पदावरून हे पांच गुण मुख्य असून बाकीच्या अनेक गुणांचीही अपेक्षा सूचित केलेली आहे. ‘अहिंसा-सत्यशौचदयास्तिक्यादि चारित्र्याणि परिपालनीयानि’ ह्याप्रमाणें नारदानीं भक्ताला सहज व साधकाला अवश्य आचरणीय अशा नीतिधर्माचें वर्णन करून सांगितलें आहे. हे नीतिधर्म सर्व वर्णांना आदरणीय आहेत श्रीव्यासानीं भागवतातही (स्कंध ११, अ० १७) म्हटलें आहे-

अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ।

भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥

२११३
 २०८
 ५२८
 ७३५५

 यातील अहिंसा, सत्य, भूतप्रियहितेहा म्हणजे भूतमात्राच्या कल्याणाची आवड ऊर्फ दया हीं तीन पदे नारदसूत्राप्रमाणेच असून अकामक्रोधलोभता म्हणजे काम, क्रोध व लोभ या त्रयीपासून मुक्तता हेंच शौच असा अर्थ घेतला व आस्तिक्य आणखी समजलें म्हणजे वरील सूत्रच तयार होतें ! हे पूर्ण भक्ताच्या अंगचे सहजगुण मुमुक्षु-साधकांनीं निरंतर डोळ्यांपुढें ठेवून आचरणात आणण्यास मनोभावे शटावे म्हणजे नारायण कृपा करील. हेच पुढील सूत्रात नारद सांगतात.

(७९-८१) सर्व प्रकारच्या चिंता सोडून सर्वकाळ सर्वभावानें भगवंताचेंच चिंतन करावें, कारण त्याचे गुण गाता-गातां तन्मयता प्राप्त होते व भगवान् साक्षात् प्रकट होऊन भक्तावर पूर्ण अनुग्रह करितात, असें नारदांनीं या दोन सूत्रात सांगितलें आहे नारदाचे हे भक्तीचें आख्यान संपत आलें आहे तेव्हा त्यांनीं भगवान् साक्षात् प्रकट होऊन भक्तावर अनुग्रह करितात, हे स्वानुभवाच्या दिव्य वाणीनें येथें सांगितले आहे व ' देव मला कधीं भेटेल ' अशी तळमळ करणाऱ्या मुमुक्षु-साधकाना आपल्या अमृतवाणीनें आश्वासन दिलें आहे. ' आविर्भवति ' ह्या पदानें देव सगुणरूपानें दर्शन देतात असें सुचविलें आहे. देव सगुण आहे व निर्गुण आहे, दोन्हीहि देवार्चीच अर्गे आहेत हे यद्यपि खरें आहे, तरी भक्ताना देवाच्या सगुणरूपाचाच ध्यास असतो, व सगुण-दर्शनावाचून भक्ताची भूक शमलेली नाही नारदांनीं स्वतः प्रल्हाद-ध्रुवादिकांना देवाच्या सगुणरूपाचेंच ध्यान देऊन सगुणदर्शन घडविलें आहे व ते स्वतः सगुणाचेच उपासक आहेत ध्रुवाला त्यांनीं ' ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ' ह्या द्वादशाक्षरी मंत्राचा उपदेश दिला, व " श्रीवत्साकं घनश्यामं पुरुषं वन-मालिनम् । शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ " (श्रीभागवत, स्कंध ४ अ० ८ पाहा.) अशा भगवान् विष्णूचे ध्यान करावयास शिकविलें, आणि भगवान् साक्षात् प्रकटही झाले. असे अनेक भक्ताचे अनुभव आहेत भगवंताचें प्रकट होणें दोन प्रकारांनीं होतें ' परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् ' राम-कृष्णादि अवतार घेऊन कांहीं मर्यादित कालपर्यंत भूलोकावर राहतात हे बहुजनकल्याणार्थ अवतार झालेले असतात. त्याचप्रमाणें ध्रुव, प्रल्हाद, नामदेव, रामदास, एकनाथ, नरसी मेहता, कृष्णचैतन्य, तुकाराम इत्यादि भक्ताना व्यक्तिशः देवाच्या सगुणरूपाचें दर्शन झालेले आहे एकच उदाहरण घेतों

तुकाराममहाराजाच्या वह्या रामेश्वरभट्टानीं इद्रायणीच्या डोहात बुडविल्या, तेव्हा भगवंतानीं बालवेषाने-श्रीकृष्णरूपाने त्यास प्रत्यक्ष दर्शन दिले, ह्याबद्दल तुकोबारायाची स्वतःची साक्ष आहे. (ह्याबद्दल विशेष स्पष्ट विवेचन माझ्या 'श्रीतुकाराममहाराजाच्या चरित्रा'त आलेले आहे पृ. ३५७-३५९ पाहा)

मराठी शब्द
मौखिक शब्द
अ. क्र	२९५७३
विभाग	२१८
कक्षा	५२५
दि.	२३/५/५५

 उपरति होउनि चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरतर ॥ १७३ ॥ एक ऐकताचि
 निवाले । ते देहभावीं साडिले । एक अनुभवे पातले । तद्रूपता ॥ १७४ ॥ ”
 असें शानोबारायानीं ‘आश्चर्यवत्’ (गीता २-२९) ह्या श्लोकाच्या टीकेंत म्हटलें
 आहे कोणी ‘पश्यति’, कोणी ‘वदति’, कोणी ‘शृणोति’, पण सर्व आश्चर्यानें—
 आनदोल्लासानेंच देवाचा विचार करितात. रुचिवैचित्र्यामुळें पंथ भिन्न असले तरी
 ‘नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव’ असें ‘महिम्नस्तोत्रा’ त म्हटलें आहे
 ‘पयसामर्णव इव’ हाच महिम्नातील दृष्टात शानोबारायाच्या वाणीनें सागावयाचा
 म्हणजे— “ जैसे सरिताओष समस्त । समुद्रामाजीं मिळत । परि माघौते न समात ।
 परतले नाही ॥ १७५ ॥ ” —असें म्हटलें पाहिजे. असो. नारदानीं बरील सूत्रात
 भक्तीचे अकरा प्रकार सांगितले आहेत ते भागवतग्रंथात सांगितलेल्या नवविधा
 भक्तीसारखेच आहेत हिरण्यकशिपूनें प्रल्हादास विचारिलें कीं ‘बाळा ! तू
 गुरुपासून काय शिकलास ?’ तेव्हा भक्तशिरोमणि प्रल्हाद म्हणाले—

श्रवण कीर्तन विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥

इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥

—श्रीभागवत, स्कंध ७ अ० ५

—म्हणजे प्रल्हाद म्हणाला, “ विष्णूचें श्रवण, कीर्तन, स्मरण, चरणसेवन, पूजन,
 वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन अशी भगवंताची नवविधा भक्ति निष्काम
 प्रेमानें जेणेकरून घडेल तें अध्ययन (शिक्षण) उत्तम होय असें मी समजतो. ”
 ह्या नवविधा भक्तीचें सरळ व सरस विवरण समर्थीच्या ‘दासबोधा’त चौथ्या
 दशकात केलें आहे ते जरूर पाहावें. नवविधाभक्तीनें किंबहुना कोणत्याही
 एका भक्तीनें अनेक जीव तरलेले आहेत परिक्षित्तिराजा श्रवणभक्तीनें तरला,
 शुकाचार्य कीर्तनभक्तीनें तरले, प्रल्हाद स्मरणानें तरला, लक्ष्मी पादसेवनानें,
 पृथुराजा पूजनानें, अक्रूर वंदनानें, मारुतिराय दास्यानें, अर्जुन सख्यानें, बलि
 आत्मनिवेदनभक्तीनें ह्याप्रमाणें कोणत्याही एका भक्तीच्या उत्कर्षानेंही असे
 अनंत जीव तरले आहेत.

अभिमन्युसुतो मुक्तिं गतः श्रवणतो हरेः ।

शुकस्तु कीर्तनादेव प्रल्हादः स्मरणेन च ॥ १ ॥

पादसेवनतो लक्ष्मीः पृथुः पूजनमात्रतः ।

अभिवंदनतोऽकूरो दास्येनाजनिकासुतः ।

सख्यत्वेनार्जुनो राजा बलिस्त्वात्मनिवेदनात् ॥ २ ॥

भगवतावर अचल प्रेम ठेविल्याने भक्त उद्धरून जातोच, पण काम-द्वेष-मत्सरादि कोणत्याही वृत्तींत ओघ भगवंताकडे वळविल्यानेही अनेक दुष्ट व पामर उद्धरून गेले आहेत !

“ कामाद्द्वेषान्दयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।

आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गता ॥ २९ ॥

गौप्यः कामान्दयात्कसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा ।

सबन्धाद्रूषणाय स्नेहाद्ययं भक्त्या वयं प्रभो ॥ ३० ॥ ”

—श्रीभागवत, स्कंध ७ अ० १.

अर्थ : “ जसे अस्तीने जसे- ननु ये ननु ये — ननु २ ”

देवाच्या ठिकाणीं मन लाविल्याने निष्पाप होऊन अनेक पुरुष तरले आहेत. कामामुळे — अर्थात् कातासक्तिभक्तीने — गोपी तरल्या, कंस भीतीने, चैद्यादि राजे द्वेषाने, यादव संबंधामुळे, तुम्ही स्नेहाने व आम्ही (नारद परीक्षित सागतात) भक्तीने तरलों आहोंत ” या श्लोकाचा बरोबर असाच भावार्थ ज्ञानोवा-रायानीं ज्ञानेश्वरींत उतरून दिलेला आहे. “ हेंचि कवणें एके मिसें । चित्त माझे ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपसैं । मीचि होणें असे ॥ ४६३ ॥ अगा वरी फोडावयाचिलार्गी । लोहो मिळो का परिसाचे अंगीं । का जे मिळतिये प्रसंगीं । तोनेचि होईल ॥ ४६४ ॥ पाहे पा बल्लभाचेनि व्याजें । तिया ब्रजांगनाचि निजें । मज मिनलिया काय माझे । स्वरूप नव्हती ! ॥ ४६५ ॥ ना तरी भया-चेनि मिसें । मातें न पविजेचि काय कसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ? ॥ ४६६ ॥ अगा सोयरेपणेंचि पांडवा । माझे सायुज्य यादवा । कीं ममत्वे वसु-देवादिकां सकळा ॥ ४६७ ॥ नारदा ध्रुवा अकूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इयां भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्य जैसा ॥ ४६८ ॥ तैसाचि गोपिकांसि कामें । त्या कंसा भयसंभ्रमें । येरा घातका मनोधमें । शिशुपाळादिकां ॥ ४६९ ॥ ”

(ज्ञानेश्वरी, अ० ९)

या ओंव्या ज्ञानेश्वरमहाराज मुखानें बोलत असता वरील भागवतांतील श्लोकच त्याच्या डोळ्यापुढें स्पष्ट होते असें कोणीही कबूल करील ! वरील

भक्तीचे अकरा प्रकार

 दृष्टांताचा भावार्थ जसा श्रीव्यासानीं ' तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयत् ' (७-१-३१) ह्याप्रमाणें काढला आहे तसाच ज्ञानोबारायानीं काढला आहे—
 “ अगा मी एकलाणीचें खागे । मज येवों ये भलतेनि मार्गे । भक्ति का विषय-
 विरार्गे । अथवा वैरें ॥ ४७० ॥ म्हणोनि पार्थी पाहीं । प्रवेशावया माझिया ठायीं ।
 उपायाची नाही । वाणी येथ ॥ ४७१ ॥ आणि भलतिया जाति जन्भावें । मग
 भजिजे का विरोधावे । परि भक्ता का वैरिया व्हावें । माझियाचि ॥ ४७२ ॥
 यालागीं पापयोनीही अर्जुना । का वैश्य शूद्र अंगना । मातें भजता सद्गना ।
 माझिया येती ॥ ४७४ ॥ ” १

१ टीप या अवतरणावरून एका मुद्द्याच्या गोष्टीकडे वाचकाचें लक्ष्य वेधावेंसें वाटतें. वर दिलेले भागवतातील श्लोक व ज्ञानोबारायाच्या ओंव्या पाहतांना निर्विवाद लक्ष्यात येतें कीं ज्ञानोबारायाच्या डोळ्यांपुढें भागवतातील वरील श्लोक खात्रीनें होते, किंबहुना वरील ओंव्या त्या श्लोकांचें शब्दशः भाषांतरच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. भागवतग्रंथ चौदाव्या शतकातला असून ज्ञानेश्वरीत त्याचा संबंध कोठेंही दिसत नाही असें एका विद्वानानें (प्रो. भानु) प्रतिपादिलें होतें, त्याचें उत्कृष्ट खडण ह्या गोष्टीनें होतें. ज्ञानेश्वरीपूर्वीचा भागवतग्रंथ आहे एवढी गोष्ट तरी ह्यावरून अर्वाचीन विद्वानास कबूल करावी लागेल । शिवाय ज्ञानेश्वरीत भागवताचा स्पष्ट उल्लेखच आहे. “ ते हे कल्यादि भक्ति मियां । श्रीभागवतमिषें ब्रह्मया । उत्तम म्हणोनि धनजया । उपदेशिली ॥ ” (अ० १८-११३२) कळारभीं भगवंतांनीं ब्रह्मदेवाला भक्ति सांगितल्याची कथा भागवत, स्कंध २ अध्याय ९ मध्यें सविस्तर पाहावी. चतुःश्लोकी भागवत तेव्हांच निर्माण झालें.

 वर्णन केलें आहे. हे मोठे थोर भक्त होऊन गेले. ह्यांनीं एकमतानें भक्तीचें असें गौरव केलें असून याना नारदानीं भक्त्याचार्य' असें योग्य विशेषण दिलें आहे भक्तिमार्ग यानींच जगांत रूढविला यानीं लक्षावधि जीवाना भगवत्प्राप्तीचा उपाय भक्तिमार्ग हाच दाखविला आहे

(८४) हें नारदानीं सांगितलेलें 'शिवानुशासन' आहे, म्हणजे हा कल्याणाचा उपदेश' आहे किंवा 'शंकरानीं केलेला हा उपदेश' आहे. शंकर हे भागवतधर्मीय वैष्णवाचे आद्य गुरु आहेत आद्य भक्त, आद्य वैष्णव ते, म्हणूनच आद्य गुरुही तेच. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे महाराष्ट्रातले आद्य भक्तिपथप्रवर्तक होत. त्यांनीं ज्ञानेश्वरीच्या अखेरीस जी आपली गुरुपरंपरा दिली आहे तींत "आदिगुरु शंकरा- । लागोनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा ससारा । आला जो आमुतें ॥" असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्यांनीं बाराव्या अध्यायात- "तरी श्रद्धावस्तूसी आदरु । करिता जाणजे प्रकारु । जरी होय श्रीगुरु । सदाशिव ॥२१६॥" -असें सांगितलें. आणि पांडुरंगानींही जगाला भक्तिरहस्य शिकविणाऱ्या आपल्या परमप्रिय भक्ताला मस्तकावर घेतलें आहे हें पढरीस जाणाऱ्याला काहीं सागावयाला नको आहे 'विठोने शिरीं वाहिला देवराणा' असें समर्थांचें वचन प्रसिद्धच आहे. असो. तुम्हा-आम्हाला हरि-हर एकरूपच आहेत आणि तत्त्वतः सुद्धा परस्पराच्या प्रेमचिंतनानें ते एकरूपच आहेत तर अशा ह्या शिवानीं प्रकट केलेल्या आणि नारदानीं ग्रथित केलेल्या भक्तिशास्त्रावर पूर्ण विश्वास व श्रद्धा ठेवून जो वागतो त्याच्या ठिकाणीं नसलें तरी भक्तिप्रेम उत्पन्न होऊन तो वाछित लाभेल व कृतार्थ होईल अशी ही ग्रथाची फलश्रुति आहे तात्पर्य-

हित तें करावें देवाचें चिंतन । कलनियां मन शुद्ध भावे ॥ १ ॥

-श्रीतुकाराम

बोला--"पुंडलीक वरदे हरिविठ्ठल ! ॥

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज की जय ! ॥

श्रीएकनाथमहाराज की जय ! ॥

श्रीतुकाराममहाराज की जय ! ॥

श्रीरामदासमहाराज की जय ! ॥"

ज. वि

29403
 500
 425
 23144